

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

ELMİ QAYNAQLAR
XX RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

SCIENTIFIC RESOURCES
XX REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE

08.02.2025

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELMİ QAYNAQLAR
XX RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XX>

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

SCIENTIFIC RESOURCES
XX REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE

08.02.2025

Bakı – Bakı
2025

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

Az1073, Baku,
Matbuat Avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail

beyn.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© <https://aem.az>

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Aydan XƏNDAN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, ARETN Molekulyar Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, ARETN Akademik Y. H. Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əliəddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Üliyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fəzil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Səyyarə İBADULLAYEVA, ARETN Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Dünyə BABANLI, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şaiq İBRAHİMOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Afət MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yusif ŞÜKÜRLÜ, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevdə AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elçin BAYRAMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əbülfət PƏLƏNGOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aliyə RZAYEVA, ARETN Təbii Ehtiyatlar İnstitutu / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Aydan KHANDAN, Baku State University / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Institute of Molecular Biology and Biotechnology of MSERA / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes named after Academician Y. H. Mammadaliyev of MSERA / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aliaddin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Gulu MAHARRAML, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ulviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sayyara IBADULLAYEVA, Institute of Botany of MSERA / Azerbaijan
Prof. Dr. Dunya BABANLI, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shaig IBRAHIMOV, Institute of Zoology of MSERA / Azerbaijan
Prof. Dr. Afat MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, Institute of Folklore of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Yusif SHUKURLU, Shaki Regional Scientific Center of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İradə KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevda AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elchin BAYRAMOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Abulfat PALANGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Alia RZAYEVA, Institute of Natural Resources of MSERA / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Həcər Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

AZƏRBAYCANDA LÜĞƏTÇİLİYİN İNKİŞAFI: MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ «SİHAH ƏL-FURS» LÜĞƏTİ

Açar sözlər: dil, lüğət, lüğətçilik, tərcümə, qədim

Keywords: language, dictionary, lexicography, translation, ancient

Azərbaycan dilçiliyində qədim tarixə malik olan sahələrdən biri də lüğətçilik olmuşdur. Təxminən, XI əsrdən başlayaraq lüğətlər tərtib edilmişdir. XIII əsrdən başlayaraq isə bu sahəyə maraq daha da artmışdır. Əsasən fars dilinin fonetik, qrammatik, leksik cəhətlərini yazan Azərbaycan alimləri, eyni zamanda lüğətçiliklə də məşğul olmuş, ilk lüğətlər yaratmışlar.

XIV əsrdə yaranan lüğətlər içərisində görkəmli dilçi, lüğətşünas alim Məhəmməd Naxçıvaninin yazdığı «Sihah əl-furs» lüğətini qeyd etməmək mümkün deyil.

İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində yaşamış, mükəmməl təhsil almış şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. O, görkəmli azərbaycanlı dilçi alim, «Əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğətinin müəllifi Fəxrəddin ibn Hinduşah Naxçıvaninin oğlu idi.

Azərbaycanlı filosof Məhəmməd Naxçıvani Təbrizə - Elxanilər sarayına dəvət olunmuş və uzun müddət burada katib vəzifəsində çalışmışdır. Naxçıvaninin alim kimi nüfuzunu və böyük xidmətlərini nəzərə alaraq, ona «Şəmsi münşi ən -Naxçıvani» ləqəbi verilmişdir.

Alimin bizə gəlib çatan məşhur əsəri «Sihah əl-furs» lüğəti olmuşdur. Məhəmməd Naxçıvani «Sihah əl-furs» lüğətini 1328-ci ildə yazıb bitirmişdir. Fars dilinin izahlı lüğəti olan bu əsər tarix üçün maraqlı materiallar verən bir əsərdir. Lüğətdə 2300 söz və onun izahı verilmişdir.

Lüğət müqəddimədən, 25 bab və 431 fəsildən ibarətdir. Müəllif fars sözlərinin izahı zamanı Azərbaycan və türk dili materiallarından istifadə etmişdir. Lüğətdə Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini əks etdirən etnoqrafik materiallar təqdim edilmişdir. Tədqiqatçı alim, lazım gəldikcə, fars dilinin leksikologiyası və fonetikasından da bəhs etmişdir.

Elm aləminə lüğətin dörd əlyazma nüsxəsi məlumdur. Lüğət ilk dəfə 1962-ci ildə Tehrandə Ə.Taəti tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu lüğətdən fars dilinin fonetika, qrammatika və toponimikasına dair geniş məlumatlar almaq mümkündür. Eyni zamanda bu lüğətdə bir çox söz ustalarının, eləcə də atası Hinduşah Naxçıvaninin şeirlərindən parçalar verilmişdir.

Qədim tarixi olan bu əsər sonrakı dövrlərdə lüğət tərtibçiləri üçün mənbə rolunu oynamışdır. Məhəmməd Naxçıvani «Sihah əl-furs» lüğətini tarixçi alim Qiyas əd-Din Rəşidiyə ithaf etmişdir. Bu əsər bir daha sübut edir ki, XI-XIII əsrlər ərzində fars dilçiliyi sahəsində aparıcı rol Azərbaycan türklərinə məxsus olmuşdur. Tarix üçün maraqlı materiallar verən bu lüğəti tədqiqatçılar Qətran Təbrizinin izahlı lüğəti ilə müqayisə etmiş və əsərə yüksək qiymət vermişlər.

Məhəmməd Naxçıvaninin tam yaradıcılığı barədə müfəssəl, geniş məlumat yoxdur. Alim bu fars dilinin izahlı lüğətini tərtib etdikdən sonra Elxanilər dövlətinin quruluşu və onun idarəçilik

sistemini təsvir edən bir əsər də yazmışdır. İki hissədən ibarət olan bu əsərdə rəsmi dövlət sənədlərinin nümunələri verilmişdir. Əsərdə 100-dən artıq tarixi termin, istilah adı verilmiş və müəllif tərəfindən onların bir çoxu açıqlanmışdır.

Məhəmməd Naxçıvani əsəri 1366-cı ildə tamamlamış və onu belə adlandırmışdır: «Dəstur əl-katib fi təyin əl tərтіb» (Dərəcələrin müəyyənləşdirilməsində katiblər üçün vəsait). Məhəmməd Naxçıvanının bu əsəri Elxanilər dövründə Azərbaycanın dövlət quruluşunu və ictimai - siyasi həyatını əks etdirən nadir ensiklopedik əsərdir.

Məhəmməd Naxçıvanının bu əsəri bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Dünya kitabxanalarında onun altı əlyazma nüsxəsi vardır. Əsərin elmi-tənqidi mətni akademik Ə.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış və 1964-1976-cı illərdə Moskvada iki cildə çap olunmuşdur. İki hissədən ibarət olan bu əsərdə rəsmi dövlət sənədlərinin nümunələri verilmişdir. Burada real tarixi şəxsiyyətlər və yer adları da xatırlanır. Bu əsər orta əsrlərin elm və dövlət xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və müəllifə – Məhəmməd Naxçıvaniyə böyük şöhrət gətirmişdir.

Məhəmməd Naxçıvanının «Sihah-əl-furs» lüğətində Azərbaycan dili sözü işlənmişdir. Bu, çox maraqlı və nadir bir faktdır və bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dili termini daha əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuş və Azərbaycan əhalisinin danışdığı dili kimi verilmişdir. E.Piriyev yazır: «Sihah əlfurs» lüğətində nəzərimizi cəlb edən əsas məsələ burada «Zəban-e Azərbaycanı» yəni Azərbaycan dili istilahının işlənməsidir».

Azərbaycanla bağlı olan bu faktlar xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bunlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycan sözü ərəzi adı və dil vahidi kimi tarixən mövcud olmuşdur. Sadəcə olaraq elmi irsimizə və tarixi qaynaqlarımıza diqqətlə yanaşmalı, tarixi faktlara biganə qalmamalıyıq.

Ziyafət Bayramova

Gəncə Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0003-6019-0635>
dos.bayramova@mail.ru

Nemət Məmmədov

Gəncə Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0004-4452-8277>
nemetmamedov20@gmail.com

**BMT PROQRAMLARI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ EKO-
İDMANIN İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİNİN TƏHLİLİ**

Açar sözlər: ətraf mühit, ekoloji problemlər, dayanıqlı inkişaf, BMT proqramları, idman, ekoloji tarazlıq

Keywords: environment, ecological problems, sustainable development, UN programs, sport, ecological balance

Ətraf mühit və idman kontekstində olan yanaşmalarda insanın sağlamlığı diqqət mərkəzində olmalıdır. Müasir dünyamızda ekoloji problemlərin bu dərəcədə kəskin təzahürü bütövlükdə planetimizin düşdüüyü durumu göstərir. Problemlərin həlli yalnız idarəçilərin üzərinə düşən məsuliyyətlə bitmir. Planetimizin hər bir sakini bu işdə maraqlı olmalıdır və təxirəsalınmaz tədbirlərin iştirakçısına çevrilməlidir.

Durum o dərəcədə ciddi format almışdır ki, hansı sahədə fəaliyyət qursaq, mütləq şəkildə ətraf mühit və ekoloji problemlərlə üz-üzə dayanmalı oluruq. O, insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edir və iqtisadiyyat və sosial sahə ilə yanaşı, davamlı inkişafın əngəlinə çevrilə bilər.

Dayanıqlı inkişaf, idman və ətraf mühitin problemləri BMT və UNEP fəaliyyətində çox önəmli və böyük aktuallığa malik

olmuşdur. 2005-ci il BMT tərəfindən Beynəlxalq bədən tərbiyəsi və idman ili kimi elan edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) BMT sistemində və xaricində ətraf mühit məsələləri üzrə işlərin əlaqələndirilməsinə cavabdeh olan BMT əsas orqanı olmuş və davamlı inkişafın ekoloji komponentinə cavabdehdir. UNEP BMT-nin əsas orqanı kimi qlobal ekoloji proqram üzərində işləyir və dayanıqlı inkişaf naminə ətraf mühitin qorunmasında Yer kürəsində təbiətin mühafizəsinə dair bəşər üçün önəmli olan işlərə imza atır. UNEP-in idarə heyəti 58 ölkənin nümayəndələrini özünü birləşdirməklə, hər il yığıncaq edir və təqdim edilmiş proqramlar Ekologiya fondu tərəfindən maliyyələşdirilir. Bununla yanaşı, BMT öz büdcəsindən və könüllü olaraq fondların vəsaitlərindən də istifadə edilir (YUNEP: Zashchita planety Zemlya. (2024, noyab. 20).

UNEP Assambleyası BMT-yə üzv olan 193 dövlətdən ibarətdir. Assambleyanın iclasları iki ildən bir Nayrobidə keçirilir, ilk iclas 2014-cü ildə baş tutub. 1994-cü ildə UNEP idman və ətraf mühit arasındakı əlaqəni öyrənmək, idmanın inkişafı, ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılması məqsədilə idman təşkilatları ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın yollarını və formalarını axtarmağa başladı, yəni idman və ətraf mühitin qorunması, insan sağlamlığına hansı töhfəni verə bilər (BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP), 2020).

Ümumilikdə, idman obyektlərinin fəaliyyəti və idman tədbirlərinin keçirilməsi enerji istehlakının artmasına, havanın çirklənməsinə, tullantıların utilizasiyasının artmasına, həmçinin ozonun təbəqəsinin pisləşməsinə, biomüxtəlifliyin məhvinə, torpaq eroziyasına, su və havanın çirklənməsinə səbəb olur. Bütün bu tədbirlərin keçirilməsinin nəticələrində ekologiyada müəyyən dərəcədə izlər qalır.

Beləliklə, idman fəaliyyəti aşağıdakılara səbəb ola bilər:

- bərpası imkansız olan resursların (yanacaq, metal və s.), eləcə də təbii ehtiyatların (su, ağac, kağız və s.) istehlakı;
- kövrək ekosistemlərin məhv edilməsi;
- elektrik enerjisi və müxtəlif növ yanacaqlardan istifadə zamanı qaz tullantılarının əmələ gəlməsi;
- ozon təbəqəsinin məhv edilməsi (soyuducu qurğuların istismarı nəticəsində)
- idman qurğularının tikintisi zamanı və idman tədbirlərində azarkeşlərin hərəkəti nəticəsində ətraf mühitə dəyən ziyanlar;
- idman qurğularından və azarkeşlərdən böyük miqdarda hər növ tullantıların əmələ gəlməsi və s.

İqlim dəyişikliyi 21-ci əsrin ən böyük problemlərindən biridir. 2024-cü ildə Azərbaycanda COP-29 tədbirinin keçirilməsi BMT Konvensiyası Çərçivəsində baş tutdu. COP29 Konfransının keçirilməsini Azərbaycan üçün 2024-cü ilin ən mühüm hadisəsi və ölkənin yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyasının məntiqi davamı hesab edildi. Missiyaya uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2024-cü il Azərbaycanda “Yaşıl Dünya Uğrunda Həmrəylik İli” elan edilmişdir (Qarayeva, 2024, s. 15).

“Azərbaycan neft-qaz ölkəsi kimi bu sahədə özünü sübut edəcək və dünyada hamı bir daha görəcək ki, bizim gündəliyimiz yaşıl enerji ilə bağlıdır. Yaşıl enerjinin yaradılması və yaşıl enerjinin dünya bazarlarına nəqli hazırda enerji siyasətimizdə prioritet məsələdir. Bu, reallıqdır və bütün dünya bunu bir daha görəcək”, - Prezident İlham Əliyev ölkədə COP29-un təşkili ilə bağlı keçirilən müşavirədə vurğulayıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində yaşıl enerji zonasının yaradılmasını elan edib, 2022-2026-cı illər üçün tədbirlər planı təsdiq edilmişdir. 2050-ci ilə qədər bu ərazilərin “xalis tullantılardan sıfır ” zonasına çevrilməsi planlaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) 14-04-2020.
<https://www.mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/azerbaycan-bmt-nin-etraf-muhit-proqrami-unep-munasibetleri>
2. Qarayeva, S. (2024, may 14). COP29 Azərbaycanın güclü potensialını dünyaya nümayiş etdirəcək 525-ci qəzet, № 83, 15.
3. YUNEP: Zashchita planety Zemlya. (2024, noyab. 20).
<https://slider-ai.ru/presentation-245402>

İradə Kərimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-8057-8333>
irade.kerimova.81@mail.ru

ZOONİM MƏNŞƏLİ COĞRAFI ADLARIN LEKSİK-SEMANTİK İZAHİ

Açar sözlər: zoonim, toponim, coğrafi ad, oronim, areal

Keywords: zoonym, toponym, geographical name, oronym, areal

Azərbaycan özünün mürəkkəb fiziki-coğrafi şəraiti, relyefi, bitki örtüyü ilə yanaşı, heyvanlar aləmi ilə də seçilir. Respublikamızın faunası çox rəngarəngdir. Coğrafi obyektlərin heyvan adları ilə adlandırılması nəticəsində zoonimik onomastik vahidlər meydana gəlmişdir. Azərbaycan ərazisində zoonim mənşəli coğrafi adları iki qrupa bölmək olar: 1) heyvan adları əsasında düzələn oronimlər; məs., Ayı mağarası, Atbeli dağı, Pələngtullanan dağ, Dəvəbatan dərə, İlanlı çökək, Dovşan yuvası və s.; 2) ornitonimlər (quş adları) əsasında düzələn oronimlər. Məsələn, Qaraquş dağı, Qaranquş dağı, Quzğun qayası və s.

Azərbaycanda “ceyran” əsaslı zootoponimlər geniş arealda yayılmışdır. Məsələn, Ceyran düzü (Göyçay), Ceyrandağ (İsmayılı), Ceyranbatan (Bakı, Abşeron), Ceyran örüşü (Neftçala), Ceyrankeçməz (Qobustan), Ceyrançöl (Qax, Goranboy, Şamaxı) və s.

Ceyran - antilop cinsindən iri gözlü, incəayaqlı, itiqaçan, zərif heyvan adıdır. Azərbaycanda əsasında “ceyran” zoonimi olan kifayət qədər onomastik vahidlər mövcuddur. Çox dar, keçilməsi çətin olan yola dilimizdə ceyrankeçməz deyilir.

Pələngtullanan//Pələktullanan dağ. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın Göyçay, Kəlbəcər, Zəngilan, Laçın, Qubadlı rayonlarının toponimlər sistemində pələng onimi ilə başlayan oronimlər nisbətən çox təsadüf edilir. Fonetik variantlılıq danışıq dilində “g” və “t” fonemlərinin yanaşı işlənməsi ilə bağlı g>k səs əvəzlənməsindən irəli gəlir.

Pələng - pişik cinsindən olub dərisi zolaqlı iri yırtıcı heyvan; qaplan. Hazırda pələngə respublikamızın Lənkəran-Astara zonasında çox nadir hallarda təsadüf edilir.

Azərbaycan toponimiyasında ornitonimlər (quş adları) əsasında düzələn oronimlərə az da olsa rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Qaraquş dağı, Qaranquş dağı, Qartal dağı, Quzğun qayası və s.

Qaraquş dağı. Göyçay rayonu ərazisində Şahsoltanlı kəndindən cənub-şərqdə yerləşən zootoponimdir. Dağ çaydan uzaq deyildir. Çayın bu hissəsində balıqlar çox olmuşdur. Bu əsas yemi balıq olan qaraquşların mövsümdə dağda məskunlaşmasına, buraya uçub gəlməsinə imkan yaratmışdır. Ehtimala görə, dağın belə adlandırılması orada çoxlu qaraquşun olması ilə əlaqədar olduğu ehtimal olunur. Ona oxşar digər variantda deyilir ki, dağın adı yırtıcı qara quşlara, qayalarda yuva salması ilə əlaqədar yarandığı qeyd olunur.

Quşlar dünyanın, demək olar ki, hər yerində yayılmışdır. Yer kürəsində quşların 9 minə qədər növü vardır. Onlardan 357 növü Azərbaycan faunasına daxildir. Qaraquşlar Pandionidae fəsiləsinə – Çay qaraquşları fəsiləsinə daxildir. Azərbaycanda aran rayonlarında və dağ-meşə qurşağında yayılmışlar. İri çay boyundakı və dəniz sahilindəki meşəlikləri xoşlayır. Quşun bel tərəfi tünd qonur, boynunun ardı və başı ağdır, tərəsinə tünd rəngli uzununa cizgilər vardır. Peysərində lələklər uzanıb kəkil əmələ gətirir. Qanadının uzunluğu erkəkdə 448-492 mm, dişidə 485-515 mm-dir. Əsas yemi balıqdır. Təsərrüfat əhəmiyyəti

yoxdur. Göyçay çayı və rayonun Qaraquş dağı ərazisində müşahidə olunur. Son dövrlərdə sayı kəskin azalmaqdadır.

Qaraquş sözü *qara+quş* komponentlərinə ayrılır. Qara, quşun rəngi ilə deyil, onun böyüklüyü ilə əlaqədardır. “Quş” sözü burada cinsin adıdır. Vaxtilə bu ərazidə yayıldığına görə dağ quşun adı ilə adlandırılmışdır. Onu da qeyd etmək ki, qaraquş adı başqa bir növdən olan “qartal” quşunun adının sinonimi kimi bəzi türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində istifadə olunur. Əslində zoologiyada qartal və qaraquş fərqli növlərdir. Qartal *Aquila* *Brisson* cinsindən olub Qırğılar fəsiləsinə daxildir və müxtəlif növləri vardır. Azərbaycanda qartal növləri kimi sar, çöl qartalı, kiçik qartal, cırtan qartal, çıxıran qartal və s. növləri vardır.

Qaranquş dağı. Azərbaycan onomastikasında qaranquş adını əks etdirən coğrafi obyektlərə də rast gəlmək olar. Bunlardan biri də Qaranquş dağı oronimidir. Qaranquş adı türk dillərində müxtəlif fonetik formalarda işlənmişdir. *Karlaqaş* (altay), *karluğas* (başqırd), *qırlanqaç* (qaqauz), *karlıqaş* (noqay), *karlıqaç* (tatar), *kırlanğış* (türk) və s.

M.Kaşğarının “Divanü-lügat-it türk” əsərində karğılaç və karlıqaç formalarında rast gəlinir. Müəllif hər iki formanın meta-teza hadisəsi əsasında yaranmasını qeyd etmişdir.

Sözün birinci hecasındakı “ı” saitinin əvvəllər “a” olması və “n” samitinin kılıç>kılınç sözündə olduğu kimi sonradan artırılmasına əsaslanaraq türk dilindəki kırlanğış<<karlağuş şəklinə bərpa edilir.

Fikrimizcə oronim dağ (qaya) qaranquşlarının böyük dəstə ilə bu ərazilərə köçüb gəlməsi ilə bağlı olaraq adlandırılmışdır.

Sevinc Sadıqova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevincsadigova@gmail.com

XI-XIV ƏSRLƏR ŞƏRQ FİLOLOQLARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ OĞUZ SÖZLƏRİ

Açar sözlər: türk dilləri, türkologiya, Azərbaycan dili, lüğət, Mahmud Kaşğari

Keywords: turkic languages, turkology, Azerbaijani language, dictionary, Mahmud Kashgari

Türk dillərinin leksik-semantik sistemi mütəmadi olaraq tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı leksikoqraflar türk dillərinə aid lüğətlər tərtib etmişlər. Müasir dövrdə türkologiyanın vacib və həllini gözləyən problemlərindən biri də XI-XIV əsrlər Şərq filoloqlarının əsərlərində təsvir olunmuş dillərin tədqiq olunmasıdır. Bu dillərin müqayisəli təhlili bütöv dil qruplarının, xüsusən də oğuz, qıpçaq və karluq dil qruplarının qarşılıqlı əlaqələri barədə bəzi ümumi nəticələrə gəlməyə imkan verir. XI-XIV əsrlər Şərq filoloqlarının əsərlərinin müqayisəli-linqvistik təhlili həmin dövr üçün ayrı-ayrı türk dillərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Bununla əlaqədar olaraq, türk dilləri içərisində sözlərin və qrammatik hadisələrin yayılması haqqında Şərq filoloqlarının qeyd etdikləri leksik və qrammatik xüsusiyyətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu qeydlərin sayəsində həm oğuz, həm də qıpçaq, çigil və b. dillərdə sözlərin və morfoloji göstəricilərin qarşılıqlı nüfuzetməsini izləmək olar. Həmçinin, Şərq filoloqlarının əsərlərinə istinad edərək, XI-XIV əsrlərdə

türk dillərinin quruluşunun müqayisəli təsvirini, bu dillər arasındakı daxili münasibətləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

XI-XIV əsrlər Şərq filoloqlarının əsərlərində oğuz sözlərini araşdırarkən Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət it-türk”, Əbu Həyyanın “Kitab əl idrak li-lisan əl-ətrak”, “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə” kimi lüğətlər tədqiqat üçün əsas mənbələr olmuşdur.

Azərbaycan və türk dillərinin leksikasında oğuzlara aid edilən ad bildirən sözləri tematik qruplara ayırmağı aşağıdakı kimi məqsədəuyğun bildik: 1. İnsanın xarici görünüşünü, bədən üzvlərini bildirən oğuz sözləri; 2. İnsanın daxili aləmini bildirən oğuz sözləri; 3. Qohumluq bildirən oğuz sözləri; 4. Peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən oğuz sözləri; 5. Heyvan, quş və həşərat adlarını bildirən oğuz sözləri; 6. Bitki adlarını bildirən oğuz sözləri; 7. Məişət və təsərrüfatla bağlı oğuz sözləri; 8. Zaman məfhumu bildirən oğuz sözləri; 9. Məkan mənalı oğuz sözləri; 10. Təbiət hadisələri və coğrafi şəraitlə bağlı oğuz sözləri; 11. Mücərrəd məfhumları bildirən oğuz sözləri; 12. Mərasimlə bağlı oğuz sözləri; 13. Döyüş prosesi ilə bağlı oğuz sözləri; 14. Oğuzlara aid etnonimlər.

İnsanın xarici görünüşünü, bədən üzvlərini bildirən oğuz sözlərindən M. Kaşğarının lüğətində aluk, çil, ətrak, əlig, ilik, tamar, tülün, örçük, sağ əlig, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə” lüğətində tamag, diş, bağır, tirsek sözləri qeydə alınmışdır. İnsanın daxili aləmini bildirən oğuz sözlərindən M. Kaşğarının lüğətində us, buşak ər, tölək, yatuk kişi, yalğu, yügrük, sağ, tölü, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət it-türkiyyə” lüğətində yalğançı qeydə alınmışdır. Qohumluq bildirən oğuz sözlərindən M. Kaşğarının lüğətində aba, kök, dədə, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə” lüğətində bebek, oğul, küyegü sözləri qeydə alınmışdır. Peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən oğuz sözlərindən M. Kaşğarının lüğətində çufğa, kırınak, yalınquk, yazığçı, savçı,

“Ə-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə” lüğətində uğru sözləri qeydə alınmışdır.

Heyvan, quş və həşərat adlarını bildirən oğuz sözləri lüğətlərdə miqdarca daha çoxdur. Qeyd edək ki, bu qrupa həm də heyvan və quşların bədən üzvlərinin adlarını da daxil etmişik. Bu qrupa aid sözlərdən M.Kaşğarının lüğətində arsalık, alık, kuş, eşgək, ayıg, inqək, koç, kurt, kuşğaç, kısırak, karakuş, tənqəlküç, çumuk, öyöz, çəkürgə, karınçak, uylanq, çətük, töl, yenqec, porsuk, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə” lüğətində sarañıka, şerşe, kurunçuka, oqlak, karınçak qeydə alınmışdır. Bitki adlarını bildirən oğuz sözlərindən M.Kaşğarının lüğətində ügür, pamuk, aşlık, urğa, alma, tarıg, mandar, kümürgən, yüzerlik, çor, boy, küvük, tögi, yorınça, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə” lüğətində saman, çokur sözləri qeydə alınmışdır.

Məişət və təsərrüfatla bağlı sözlərdən M.Kaşğarının lüğətində armağan, bitik, idiş, bart, çanak, çömçə, kova, sənqək, sındu, kərəy, çəkük, saxt, kübən, ügürmək, ağıl, əkin, tavar, əpmək, bəkməs, bal, yağ, başmak, büküm, çat, kəmi, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə” lüğətində ev, peynir, yağ, kaşu, düdük, akça, düymə, ağu, nerdüven, çatal, yaşmak, degirmen, yilim, buğday, üksük, saçak, külşe, beki, keçkü, yağlık sözləri qeydə alınmışdır.

Zaman məfumu bildirən oğuz sözlərindən M.Kaşğarının lüğətində imir, öylə, çər, çərik, kuşluk sözləri qeydə alınmışdır. Məkan mənalı oğuz sözlərindən M.Kaşğarının lüğətində oba, kənd, əndək, çərik, yörə, yanqa, sınqar qeydə alınmışdır. Təbiət hadisələri və coğrafi şəraitlə bağlı oğuz sözlərindən M.Kaşğarının lüğətində əmir, aşak, sırt, kəriş, sığra, balık, yava, kayır, mınqar qeydə alınmışdır. Mücərrəd məfhumları bildirən oğuz sözlərindən M.Kaşğarının lüğətində oğur, ikit, kovuz, bayık, ötünç, utanç, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə” lüğətində ögüt sözləri qeydə alınmışdır.

Mərasimlə bağlı oğuz sözlərindən M.Kaşğarının lüğətində bayram, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyyə” lüğətində oğluk//ıklık qeydə alınmışdır. Döyüş prosesi ilə bağlı oğuz sözlərindən M.Kaşğarının lüğətində qalxan, tuğra, pərçəm, tə-mürgən qeydə alınmışdır. Oğuzların dilində işlənən etnonimlərə həm başqa xalqlara, tayfalara oğuzların verdiyi adlar, həm də oğuz tayfalarının ayrı-ayrı boylarının adları aiddir. Bu qəbildən olan sözlərdən M.Kaşğarının lüğətində sukak, yava, kayığ, bayat, türkmən qeydə alınmışdır.

Azərbaycan və türk dillərində oğuzlara aid edilən sözlərin tarixi-lingvistik təhlili türkologiyanın öyrənilməmiş sahəsinə aiddir. Bu baxımdan Azərbaycan dili ilə türk dilinin qarşılaşdırılması türk dillərinin daha dərinə tədqiq edilməsi üçün faydalı ola bilər və bundan elmi mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Bu tədqiqat Azərbaycan dilçiliyində, türkoloji dilçilikdə, həmçinin müqayisəli, çoxdilli lüğətlərin tərtib edilməsində nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Məsmə İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8205-451X>
ismayilovamasma@gmail.com

DİALOQLARDA YARIMÇIQ CÜMLƏLƏRİN İŞLƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: *şifahi nitq, kommunikativ ifadələr, frazeoloji ifadələr, fərqlər, müxtəlif sistemlilik*

Keywords: *oral speech, communicative expressions, phraseological expressions, differences, different systematicity*

Müasir dövrdə dil-nitq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində dialoqlardan istifadə olunması, ədəbi dilin danışıq dilinə yaxınlaşmaq meyilləri dialoji nitqin hərtərəfli, tədqiq olunmasına tələbatı artırır.

Dialoqda işlədilən leksik vahidlər, dialoji nitqə xas olan xüsusi konstruksiya və qəliblər müəyyən toplu təşkil edir. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoji nitqdə kommunikatların replikalarında müxtəlif formalı, müxtəlif konstruksiyalı vahidlər qeydə alınır. Belə vahidlərin təyin olunması, onların semantikasının müəyyənləşdirilməsi, qarşılaşdırılması və müqayisəsi həm elmi-nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Dilin ifadə vasitələrinin ünsiyyət prosesində buraxılması və onların bərpası, bir dilə xas olan ellipsisin başqa dildə hansı formalarda təzahür etməsi, eləcə də müm-künlüyü, yaxud qeyri-müm-künlüyü tərcümə praktikasında, dillərin müqayisəli tədqiqində, həm də tədrisin-də aktualıq kəsb edir. Dialoqda işlənən cümlələrin çox his-səsinin yarımçıq işlədilməsi əvvəl deyilən replikalarda işlədilməsindən irəli gəlir. Bu səbəbdən də dialoqlarda yarımçıq cümlələr iki hissədən ibarət olur: dialoqun

(replikanın) hissəsini təşkil edən cümlələr; və cavab cümlələr. Dilimizdə yarımçıq cümlələrlə yanaşı elliptik cümlələr də mövcuddur. Hər iki cümlə növü qismən bir-birinə oxşasada onların fərqli cəhətləri vardır. Bəzi hallarda eynilik təşkil etsə də, danışıq ər-zində onların fərqli cəhətləri özünü biruzə verir.

Dilçilikdə “Yarımçıq cümlə” adı altında ,adətən bir və ya bir neçə baş üzvü buraxılan cümlələr şifahi nitqdə çox geniş yer tutur. Bu tip cümlələr dilçilikdə adi bir sintaqmatik normadır. Yarımçıq cümlələr şifahi nitq üçün daha xarakterik olmaqla bədii ədəbiyyatda, dialoqlarda və qisməndə təsvirlərdə işlənir. Yarımçıq cümlələrin dilimizdə işlənən ən əsas növü dialoqun qarşılıqlı replikalarından ibarət yarımçıq cümlələr-dir. Dialoqda işlənən cümlələrin çox hissəsinin yarımçıq işlədilməsi əvvəl deyilən replikalarda işlədilməsindən irəli gəlir. Bu səbəbdən də dialoqlarda yarımçıq cümlələr iki hissədən ibarət olur: dialoqun (replikanın) hissəsini təşkil edən cümlələr; və cavab cümlələr. Yarımçıq cümlələr arasında feli tərkibli cümlələr daha aktivdir. Bu səbəbdən də ingilis dilində dialoqlarda feil tərkibli cümlələrə tez-tez təsadüf edilir və bu cümlələrin yaranmasında köməkçi feillərin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də yarımçıq cümlələr müxtəlif növlərdə olur. Yəni yarımçıq cümlələr təsdiq, sual, suala cavab, cümlə üzvlərinin möv-cudluguna görə (tək baş üzvlər-dən ibarət olan yarımçıq cümlələr; ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olan yarımçıq cümlələr) müxtəlif olur.

Yarımçıq cümlələr tək bir sözdən deyil, bəzən bir neçə sözdən də ibarət olur. Məsələn: School director asked teacher: “What can you say about Tony? He is from your class”. -Teacher answered”: very clever, active and talkative” Bu nümunədə məktəb direktorunun sualına sinif müəllimi təyini ifadə edən bir neçə sözdən ibarət olan yarımçıq cümlə ilə fikrin bildirdi. Bu növ yarımçıq cümlələr nitq hissələri ilə də işlədilir. Yarımçıq cümlədə sayları ifadə edən belə bir cümləyə nəzər yetirək. Clara

begins to introduce herself: “I’m Clara Madson. I was born in 1998 in USA. “Editor asked: “When? “Clara:” 1998”. Bu nümunədə də iki yarımçıq cümlə verilmişdir. Yarımçıq sual cümləsi sual əvəzliyi ilə, cavab yarımçıq cümlə isə sayla ifadə olunmuşdur. Dialoqlarda işlənən yarımçıq cümlələr tək-tərkibli cümlələrin bir növü kimi verilir. “Söz cümlələr öz məzmunu etibarilə ya təsdiq, ya inkar, ya razılıq, ya narazılıq, ya da əvvəlki fikrə ümumi şəkildə modal qiymət verildiyini bildirir. Öz leksik tərkiblərinə görə bunlar təsdiq və ya inkar bildirən bəli, xeyr, yox, hə, əlbəttə, şübhəsiz, sözsüz, yaxşı, bəlkə, təbii, əsla, qətiyyən, heç və s. kimi ədat və modal sözlərdən, ya da nidalardan ibarət olub, daha çox dialoq nitqində cavab və sual replikalarında və ya monoloq nitqi çərçivəsində işlənir və nida intonasiyası ilə deyilir”. Söz və ya yarımçıq cümlələrin beş işlənmə məqamı qeyd olunur: 1) təsdiq; 2) inkar; 3) sual; 4) görüş və ayrılıq məqamı; 5) qəzəb, sevinc, təəccüb, heyfslənmə. Söz-cümlənin beş növü göstərilir: 1) emosional-qiymətləndirici söz-cümlə; 2) söz-cümlə; 3) sual söz-cümlə; 4) təsdiq sözcümlə; 5) təhrikedici söz-cümlə. Dilçilik terminləri lüğə-tində söz-cümlənin bölgüsü daha konkret və ümumidir. Söz-cümlənin işlənmə məqamlarının dəqiqləşdirilməsi çətindir. Şübhəsiz ki, qəzəb, sevinc, təəccüb, heyfslənmə emosional qiymətləndirmə kimi ümumiləşdirici ad altında qruplaşdırıla bilər. Qeyd edilmiş cümlə tiplərinə dair nümunələri nəzərdən keçirək. Did you go to meet your dad? Yes. Did you see somebody there? No. Verilmiş nümunədəki yarımçıq cümlələr inkarlıq və ya təsdiqlik ifadə edən yarımçıq cavablardan ibarətdir. İngilis danışığı dilində, eləcə də bədii ədəbiyyatdakı dialoqlarda da söz-cümlələr işlənir ki bunlarda yarımçıq cümlələrə aiddir. “Verbless imperative sentence” adlanan söz-cümlələrdə feil iştirak etmir: “Si-lence!”, “The salt, please”, “Hats off”, “Quiet!”, “Easy”, “Out!”, “Over there!”, “Out with it!”, “Down with him” və s. bu kimi söz və ifadələr danışığı dilində, dialoqlarda geniş istifadə olunur.

Dialoqlarda cümlə səciyyəsi daşımayan, lakin aparılan söhbətin anamlı, yorucu olmamasında yarımçıq cümlələrin əhəmiyyəti böyükdür. İllər ötdükcə dilimizə gələn neologizmlərin vasitəsilə, idiomların yaranması ilə yarımçıq cümlələr dialoqlarda əhatəsini genişləndirərək şifahi nitqdə əhəmiyyətli olan dialoqların daha da aktivliyi ilə nəticələnir.

Məhrux Dövlətzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-2366-6097>
mahdovlat@gmail.com

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ-REALİST NƏSRİNDƏ (1890-1920-Cİ İLLƏR) BƏDİİ MƏTN HƏQİQƏTLƏRİ VƏ İSLAM DÜNYAGÖRÜŞÜ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: maarifçi-realizm, ədəbiyyatşünaslıq, mətn həqiqətləri, maarifçilik, ədəbi-tənqid

Keywords: enlightener-realism, literary studies, tex truths, enlightenment, literary criticism

Ədəbiyyatşünaslıqda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı (1890-1920) müstəqil bir tarixi dövrü kimi qəbul edilmiş və öyrənilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan maarifçi- realist nəsrinin XIX əsrin 90-cı illərindən başlanan mərhələsinin XX əsrin 20-ci illərini də öz içinə almasına dair elmi əsasların olması faktı da var. Sözü gedən tarixi dövrdə yaranmış nəsrdə İslama münasibətin tipologiyasını araşdırmağı nəzərdə tutaraq Azərbaycan maarifçi-realist nəsrinin hekayə, povest və roman janrlarında yaranan bədii nümunələrini, publisistik əsərləri, həmçinin tənqid və ədəbiyyatşünaslığın məsələyə münasibətini əks etdirən araşdırmaları da tədqiq edərək mühüm qənaətlərə gəldik.

Bu tarixi dövrün mərhələlərində İslama münasibət tipoloji baxımdan fərqli olmuşdur. Birinci mərhələdə müəlliflərin dünyagörüşündə islamı dəyərlər mühüm yer tutmuş, ikinci mərhələdə isə sənətkarlar həyat hadisələrini ateist mövqedən əks etdirmişlər. O da maraqlıdır ki, sovet ədəbiyyatşünaslığı istər birinci mərhələdə, istərsə də ikinci mərhələdə bədii nəsrə islami

dəyərlərin ifadəsini ümumən ateist mövqedən şərh etmişlər. Məsələnin bu tərəfi ədəbiyyatşünaslığın sovet rejiminin ədəbiyyat siyasətini yerinə yetirmək məcburiyyəti qarşısında qalması ilə bağlı idi. Ədəbiyyatşünaslığın bu mövqeyi sözü gedən dövrün nəsrini obyektiv və estetik təhlilə imkan verməmişdir. Birinci mərhələyə baxışda dini dəyərləri inkar mövqeyindən verilən təfsirlər bədii mətn həqiqətlərinin aşkarlanmasında əsaslı təhriflərə meydan vermişdir. İkinci mərhələdə isə həyat həqiqətinin ateist mövqedən əksi illüziyalı təsvirlərə yol açmış, zamanın insanı öz həqiqi dünyagörüşü mövqeyindən bədii təhlil predmetinə çevrilməmişdir.

Müstəqillik dövründə cəmiyyətin və dövrlərin mənsub olduğu dinə baxışları əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Milli müstəqil dövlətimizin ideologiyası olan azərbaycançılıqda islamçılıq-ümmətçilik təməl prinsiplərdən biri kimi qəbul edilmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin maarifçi-realist sənətkarlarının dini dünyagörüşü mövqeyindən çıxışı ilk dəfə elmi-nəzəri şəkildə Y.Qarayevin tədqiqatlarında qoyulur. O, sözü gedən mərhələnin maarifçi realizmini əvvəlki mərhələlərdən həm də dinidünyagörüşünə istinad mövqeyindən fərqləndirir.

Bu illərdə ayrı-ayrı əsərlərin təhlilində də sənətkarın dini dünyagörüşü mövqeyindən çıxış etməsi etiraf olunur. Xüsusən tədqiqatçılar S.M.Qənizadənin yaradıcılığında dini dəyərlərin ifadəsi məsələlərinə təfəssilatlı yer ayırırlar. Lakin bu tədqiqatlarda dini dünyagörüşünün yeri bədii fakt kimi etiraf olunsada, bu cəhət sənətkarın dünyagörüşünün məhdudluğu və ziddiyyəti kimi izah olunur. Müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında maarifçi realist nəsrə dini dünyagörüşündən çıxış etməyə və İslam dəyərlərinin bədii əksinə iki tip baxışı ümumiləşdirmək olar. Tədqiqatçıların mühüm bir qismi sovet ədəbiyyatşünaslıq inersiyasından qopa bilmir və dinə münasibəti ateizmin bədii

əksi kimi qələmə verir, ən yaxşı halda isə fanatizmə tənqidi baxış kimi şərh edirlər.

Digər bir qisim tədqiqatçılar isə, xüsusən prof. Təyyar Salamoğlu müəllifin dini dünyagörüşündən çıxış etməsi faktını qəbul edir, mətnin təhlilində də məsələnin bu tərəfini əhatəli şərhə meyl edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının məhz bu axırcı istiqaməti metodoloji cəhətdən düzgün və perspektivli görünür. Bu istiqamətdəki tədqiqatların miqyasının genişləndirilməsi maarifçi-realist nəsrin son tarixi dövrünün bədii mətn həqiqətlərinə uyğun şəkildə tədqiq edilməsinə geniş imkanlar açır. Bir qayda olaraq ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin son mərhələsi kimi 1890-cı ildən 1920-ci ilə qədərki zaman kəsiyi təhlil obyektinə olmuşdur. 1920-ci illər nəsrinin maarifçi-realist nəsr xarakteri müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında nəzəri şəkildə qoyulmuşdursa da, 1890-dan başlayan tarixi dövrün 1920-ci illəri də içində almaqla iki mərhələyə bölünərək öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımız üçün problemin qoyuluşu və elmi həlli ilə yenidir. Məsələyə bu cür yanaşma həmin mərhələnin bədii həqiqətlərinin daha elmi şəkildə aşkarlanmasına şərait yaradır;

- Tədqiqatın obyektinə kimi seçilən tarixi dövrün birinci və ikinci mərhələsində İslam dəyərlərinə münasibət tipoloji fərqlərlə meydana çıxır;

Müstəqillik dövrünə qədərki tədqiqatlarda maarifçi realizmin birinci mərhələsində yaranan əsərlərdə özünə yer tapan dini dünyagörüşü ya nəzərə alınmamış, ya da ateist dünyagörüşü kimi qələmə verilmişdir. Əslində isə həmin əsərlərdə heç bir antidini düşüncə özünə yer almamışdır;

- XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin (1890-1920) Avropa tipli maarifçi nəsrində ateist-materialist düşüncə yox, idealist dünyagörüşü və islamı düşüncə mühüm mövqeyə malik olmuşdur;

- Maarifçi sənətkarlar ümummilli tərəqqi üçün milli varlığın dərk edilməsini, eyni zamanda, milliliyin dini mənsubiyyətlə tamamlanması fikrini irəli sürmüş, milli inkişafda İslam həqiqətlərinin dərk olunmasının həlledici rolundan danışımlar;

- Maarifçi düşüncədə ruhaniliyə qarşı yönələn tənqid bu təbəqənin də milli ictimai şüurunu formalaşdırmaq məqsədi daşımış, ruhanilərin milli inkişafda oynaya biləcəyi rola inamdan doğmuşdur;

- Sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında maarifçi realistlərin idealist mövqedən çıxışına tədqiqatçılar materialist-ateist mövqedən şərh vermişlər. Nəticədə estetik həqiqətin elmi təfsirində əsaslı təhriflər yaranmışdır;

- Maarifçi-realist nəsrin 1920-ci illəri əhatə edən mərhələsində sənətkarın maarifçi dünyagörüşü rejimin mədəni inqilab və ateist siyasətinə tabe tutulmuş, onların əsərlərində özünə yer alan maarifçi ideyalar total xarakter daşımış, fərdi yazıçı dünyagörüşünün ifadəsinə çevrilə bilməmişdir;

- 20-ci illər nəsrində dini ideya daşıyıcıları kimi əsərlərə gətirilən obrazların heç biri fərdi xarakterinin mürəkkəbliyində təqdim edilməmiş, yalnız mənsub olduğu təbəqəyə düşmənin münasibətdən irəli gələn tənqidin hədəfi olmuşlar;

- 20-ci illər nəsrilərinin həyat həqiqətlərini ateist mövqedən bədii təsvir predmetinə çevirmələri son nəticədə həyat materialının əsaslı təhrifinə gətirib çıxarmışdır;

- 20-ci illərdə həm sənətkarlar, həm də tədqiqatçılar eyni dünyagörüşü mövqeyindən çıxış etdikləri üçün ədəbiyyatşünaslıq həyat həqiqətinin bədii həqiqətə çevrilməsi prosesindəki təhrifləri aşkarlamağa meylli olmamışdır.

XIX əsrin 90-cı illərindən başlanan XX əsrin 20-ci illərini də öz içinə alan bu dövr Azərbaycan maarifçi-realist nəsrinin islam dəyərləri və dünyagörüşü baxımından tədqiqinin bədii həqiqətlərin aşkarlanması üçün sadalanan müddəaların nəzərə alınmasının ən düzgün araşdırma yolu olacağı qənaətindəyik.

Elçin Osmanov

Bakı Biznes Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0000-0002-2366-6097>

osman.elchin@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

***Açar sözlər:** kiçik və orta sahibkarlıq, işğaldan azad edilmiş ərazilər, regional iqtisadi inkişaf, sahibkarlıq siyasəti*

***Keywords:** small and medium enterprises (SMEs), liberated territories, regional economic development, entrepreneurship policy*

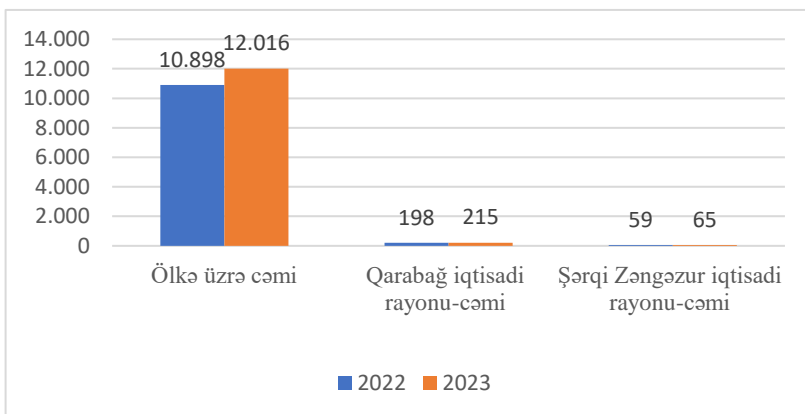
İqtisadi sistemlər getdikcə artan qloballaşma prosesindən ən çox təsirlənən sahələr sırasındadır. Qlobal texnoloji və iqtisadi inkişaf sərbəstliyindən təşkilati miqyaslar dəyişir, müəssisələr daha mürəkkəb strukturlara və fəaliyyət sistemlərinə çevrilir. Müəssisələrin bu inkişaf qarşısında müvəffəqiyyətli ola bilməsi üçün qarşılaşdıqları təhdidlər və imkanlar haqqında qabaqcadan məlumat sahibi olmalı, proqnozlar verməklə rəqabət strategiyalar müəyyən etməli və bu strategiyaları effektiv şəkildə həyata keçirməlidir (Aghayeva, 2022).

Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasında işğaldan azad edilmiş ərazilərdə regional siyasətin sahibkarlıq subyektlərinə təsiri, həmçinin kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişaf istiqamətlərinin formalaşdırılması məsələsi incələnməkdədir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə regional siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- İstehsal müəssisələrinin yerləşdirilməsinin və regionların kompleks inkişafının, habelə balansın təmin edilməsi;
- Bərpa olunan təbii ehtiyatların balanslaşdırılmış şəkildə artırılması və istifadəsi,
- Habelə bərpa olunmayan təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə üçün şəraitin yaradılması;
- Regionların özünü inkişafını təmin etmək, onların fəaliyyətinin nəticələrinə yönəlmiş təsərrüfat fəaliyyətini stimullaşdırmaq;
- Dövlətin regionların inkişafına təsirinin davamlı təhlilindən, yəni vəzifə və prinsiplərin sürətli şəkildə tənzimlənməsi,
- Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı üçün strukturların formalaşdırılması (Aleksandrova, 2022).

Qrafik 1.
Fəaliyyətdə olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayının iqtisadi rayonlar bölgüsü.

Mənbə: ARDSK. Azərbaycanda sahibkarlıq.
<https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Qrafik 1-də Azərbaycanda, Qarabağ iqtisadi rayonunda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı qeyd edilmişdir. Qarabağ iqtisadi rayonunda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı 2022-ci ildə 198,2023-cü ildə isə 215 olmuşdur. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda isə 2022-ci ildə 59,2023-cü ildə isə 65 təşkil etmişdir. Ölkə üzrə toplamda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı 2022-ci ildə 10898,2023-cü ildə isə 12016 olmuşdur. Belə ki, hər iki regionun 2022-ci ildə toplam göstəriciləri ölkə üzrə sahibkarlıq subyektlərinin 2.35%,2023-cü ildə isə bu rəqəm 2.33% təşkil etmişdir. Regionda sahibkarlıq subyektlərinin sayının artmasına baxmayaraq, ölkə üzrə toplam sahibkarlıq subyektlərinin tərkibində 1 ildə 0.2% mənfi tendensiya müşahidə edilmişdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə KOB-lara dəstək üçün prioritet istiqaməti aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- Sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatı prosesinin sadələşdirilməsi;
- Güzəştli kreditlərin verilməsi;
- Yoxlamalar üçün yeni normativ hüquqi bazaların ratifikasiyası;
- Maliyyələşmənin artırılması ilə sahibkarlar üçün subsidiyaların ayrılması;
- Əhalinin regiona sürətli inteqrasiyası;
- Dövlət siyasəti davamlı olmalı və təşviq xarakterli fəaliyyət həyata keçirilməlidir;
- Strategiyalar regional potensial müəyyənləşdirilərək həyata keçirilməlidir;
- Sahibkarlıq subyektləri arasında inhisarçılıq məhdudlaşdırılmalıdır;
- Haqsız rəqabət aradan qaldırılmalıdır;
- Azad iqtisadi zona və texnoparklar kimi təşviq xarakterli fəaliyyətlər həyata keçirilməlidir (Pedraza, 2021).

Ədəbiyyat

1. Aghayeva, K. (2022). The main directions of state support and regulation of small business in Azerbaijan. *Scientific journal "Economy and Region"*, (2 (85)), 34-38.
2. Alekperova, L. A. (2022). The role of small and medium-sized businesses in the economic recovery of the Karabakh region in the post-war period.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (n.d.). Azərbaycanca sahibkarlıq.
URL: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
4. Pedraza, J. M. (2021). The micro, small, and medium-sized enterprises and its role in the economic development of a country. *Business and Management Research*, 10(1), 33.

Lalə Qarayeva

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0008-1108-3143>

lale.qarayeva2014@mail.ru

AZƏRBAYCANIN DAĞLIQ QARABAĞ REGIONUNUN SİYASİ VƏ REGIONAL İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: *Qarabağ, integrasiya, siyasi, yenidənqurma, program, qayıdış*

Keywords: *Karabakh, integration, political, reconstruction, program, return*

Bildiyimiz kimi ölkəmizin ərazi bütövlüyü 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük müharibə ilə bərpa olundu və ərazilərimiz terrorçulardan tamamilə təmizləndi. Hər dəfə kəndlərimizin, şəhərlərimizin işğaldan azad edilməsi haqqında xəbər "Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!" sözləri ilə bitəndə gözlərimizdən sevinc gözyaşları axır, milyonlarla soydaşımızın qəlbində sevinc hissi baş qaldırır. Həmin günlərdə bütün Azərbaycan xalqı misilsiz həmrəylik nümayiş etdirmiş, Ali Baş Komandanın və Ordumuzun ətrafında sıx birləşərək vahid ideya - doğma torpaqların işğaldan azad olunması ideyası ətrafında birləşmişdi. Həmrəyliyin bu sarsılmaz gücü əsgər və zabitlərimizi ruhlandırır, düşməndə isə sözlə ifadə edilməyəcək dəhşətə səbəb olurdu (Abbasbəyli, Nəcəfov, 2007).

Rəşadətli Azərbaycan döyüşçüləri misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərərək, dik qayalarla qalxaraq, sıx meşələri və dərin yarıqları keçərək, bəzən üzərilərində sadəcə yüngül silah olmaqla, döyüş yoldaşlarını itirərək, torpaqlarımızı qarış-qarış mənfur düşmənin işğalından azad edirdilər. Şəhidlərimizin qanı yerdə qalmadı – 2020-ci il noyabrın 10-da, Ermənistanın kapitulyasiya

sənədinə imza atdığı tarixdə Azərbaycan ədaləti bərpa etdi, doğma torpaqlarını düşmən əsarətindən azad etdi və bu müqəddəs Qələbəni xalqımızın tarixinə qızıl hərflərlə yazdı (2).

Dağlıq Qarabağ bölgəsi Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü çərçivəsində strateji və tarixi əhəmiyyət daşıyan bir bölgədir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Dağlıq Qarabağ məsələsi milli təhlükəsizlik və idarəetmə siyasətinin prioritetlərindən biri olmuşdur. 2020-ci ildə baş tutan 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa edərək, bölgədə idarəetmə və bərpa prosesi üçün əsas addımlar atmağa başladı (3).

Bu məqalədə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi ilə bağlı idarəetmə strategiyaları, bərpa işləri və beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyi tərəfimdən qısa şəkildə təhlil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında öz ərazi bütövlüyünü qorumağa borcludur. Qarabağın azad olunmasından sonra Azərbaycan hökuməti bölgənin idarə olunmasını aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirməkdədir (4):

İdarəetmə: Dağlıq Qarabağda mərkəzi idarəetmə sistemində tabe olan yeni yerli idarəetmə orqanları fəaliyyətə başladı. Dağlıq Qarabağın bütün inzibati-ərazi vahidləri birbaşa Azərbaycan dövlətinin tabeliyindədir. Bu bölgədə idarəçilik Prezident Administrasiyasının və aidiyyəti dövlət qurumlarının koordinasiyası ilə həyata keçirilir. Azərbaycan hökuməti yerli əhəlinin idarəetmədə iştirakını təmin etmək məqsədilə bələdiyyə strukturlarını yenidən qurur. Yeni yaradılan yerli idarəetmə orqanları vasitəsilə vətəndaşların hüquq və azadlıqları təmin edilir (5).

Bərpa və Yenidənqurma Strategiyaları: 2020-ci ildə baş tutan Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan hökuməti azad edilmiş ərazilərin bərpası üçün genişmiqyaslı yenidənqurma

proqramları həyata keçirmişdir. Bu proqramlar aşağıda qeyd olunan istiqamətlərə fokuslanır:

1. İnfrastrukturun Bərpaası:

Azad olunmuş ərazilərdə əsas yol şəbəkələri, elektrik enerjisi təchizatı, su təminatı və telekommunikasiya sistemlərinin qurulması sürətləndirilib. Xüsusilə, 'Böyük Qayıdış' proqramı çərçivəsində, yaşayış məntəqələrinin müasir standartlara uyğun yenidən qurulması həyata keçirilir.

2. Sosial İnkişaf:

Bölgədə təhsil, səhiyyə və mədəniyyət obyektlərinin bərpaası prioritetdir. Məktəblər, xəstəxanalar və ictimai mərkəzlər yenidən inşa olunur və ya əsaslı təmir edilir.

3. Ətraf Mühitin Bərpaası:

İşğal dövründə ətraf mühitə vurulmuş ziyanın aradan qaldırılması və təbii ehtiyatların qorunması üçün xüsusi proqramlar həyata keçirilir və s.

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi Azərbaycanın qərb regionu olan Dağlıq Qarabağla bağlı siyasəti beynəlxalq hüquq prinsiplərinə və normalarına əsaslanır. Azərbaycan hökuməti beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlığı genişləndirərək, bölgədə daimi sülh və sabitliyi qorumaq məqsədilə diplomatik təşəbbüslər irəli sürür. Eyni zamanda, Türkiyə, Rusiya və Avropa İttifaqı kimi mühüm beynəlxalq tərəfdaşların iştirakı ilə bölgədə sülhün möhkəmləndirilməsi prosesləri davam etdirilir. Bununla yanaşı, Qarabağda yaradılan yeni infrastruktur layihələri regional inteqrasiyanı gücləndirməkdə mühüm rol oynayır (İnönü Universiteti Beynəlxalq Sosial Elmlər Jurnalı, 2023).

Dağlıq Qarabağ bölgəsinin idarə edilməsi ilə bağlı son dövrlərdə mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. 2023-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyünü tam bərpa edərək, bölgədəki separatçı qurumun fəaliyyətinə son qoymuşdur. Belə ki, sentyabrın 28-də qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" özünü buraxdığını bəyan etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2023-cü il oktyabrın 15-də Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Xocavənd və Ağdərə şəhərlərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaldaraq, dövlət suverenliyinin tam bərpa olunduğunu nümayiş etdirmişdir. Bununla da, Azərbaycan öz ərazisində separatçılığa son qoymuş və konstitusiya quruluşunu bərpa etmişdir.

Hazırda Azərbaycan hökuməti Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma işləri aparır. “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində artıq minlərlə keçmiş məcburi köçkün öz doğma yurdlarına qayıtmışdır. 2026-cı ilə qədər 140 min keçmiş məcburi köçkünün öz doğma yurdu na qayıtması nəzərdə tutulur.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Qarabağ Dirçəliş Fondunu təsis etmiş və fondun Müşahidə Şurasının tərkibini təsdiq etmişdir. Beləliklə, hazırda Dağlıq Qarabağ bölgəsi tamamilə Azərbaycan Respublikasının yurisdiksiyası altındadır və bölgənin idarə edilməsi Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasbəyli, A., Nəcəfov, E. (2007). *Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Dərslük. Bakı; Mürtəcim*”, 208.
2. az.wikipedia.org/wiki/Vitse-prezident
3. President.az/az/pages/view/first-vice-president/services
4. <https://president.az/az/articles/view/57968>
5. <https://www.azernews.az/nation/217952.html>
6. İnönü Universiteti Beynəlxalq Sosial Elmlər Jurnalı. (2023). Cilt 12, Sayı 2, <http://dergipark.org.tr/tr/pub/inijoss>

Rəna Süleymanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0000-0001-8108-2121>

suleymanova-rena@bk.ru

SOSIAL VƏ MƏDƏNİ İNTELLEKTUAL YANAŞMALARIN DİLİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Açar sözlər: dil, müasir dövr, mədəniyyət, qloballaşma, inkişaf

Keywords: language, modern era, culture, globalization, development

Dil, yalnız ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir cəmiyyətin sosial, mədəni və intellektual strukturlarını da formalaşdıran mühüm bir faktordur. Dilin inkişafı və istifadəsi, o cümlədən onun sosial və mədəni aspektləri, toplumların dəyişən ehtiyaclarına, sosial əlaqələrinə və mədəni kontekstlərinə uyğun olaraq inkişaf edir. Bu səbəbdən, sosial və mədəni intellektual yanaşmaların dilə ehtiyacı, dilin təkcə bir alət olaraq deyil, həm də bir struktur olaraq cəmiyyətin inkişafına necə xidmət etdiyini anlamağa kömək edir.

Müasir dövrdə, globalizasiyanın və müasir texnologiyanın təsiri ilə dilin sosial və mədəni xüsusiyyətləri daha da ön plana çıxmışdır. Dilin yalnız bir əlaqə vasitəsi olmağı deyil, həm də identifikasiya, mədəniyyətin qorunması, sosial status və intellektual inkişafın göstəricisi olaraq necə istifadə olunduğu məsələsi gündəmə gəlir. Bu tezis, sosial və mədəni intellektual yanaşmaların dilə olan ehtiyacını analiz etməklə, dilin sosial və mədəni həyatdakı rolunun əhəmiyyətini araşdıracaqdır.

Dil, hər bir cəmiyyətin özünəməxsus sosial və mədəni həyatını əks etdirən bir elementdir. Hər bir dil, müəyyən bir

mədəniyyətin tarixi, ənənələri, dəyərləri və dünyagörüşünü ifadə edir. Sosial və mədəni intellektual yanaşmalar, dilin formalaşmasında və inkişafında əsas rol oynayır, çünki dil yalnız gündəlik ünsiyyət üçün istifadə edilmir, eyni zamanda bir xalqın mədəni və sosial xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir.

Sosial dəyişikliklər və mədəniyyətin inkişafı, dilin istifadəsinin dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, yeni sosial təbəqələrin yaranması, fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə yaxınlaşması və qlobal mədəniyyətin təsiri dilin leksikasına və sintaksisinə müxtəlif təsirlər göstərir. Bu cür inkişaf, dilin mənə çərçivəsini genişləndirir və cəmiyyətdəki müxtəlif sosial qrupların ehtiyaclarını qarşılayacaq şəkildə dilin strukturunun dəyişməsinə səbəb olur.

Mədəniyyətlərarası əlaqələr və sosial təbəqələşmə dilin sosial funksiya və statusunu dəyişir. Hər bir dil, müəyyən bir sosial qrupa və mədəniyyətə xas xüsusiyyətlər daşıyır. Dilin sosial və mədəni funksiyaları dəyişdikcə, onun mənə dünyası da genişlənir, və ya müəyyənləşir. Məsələn, peşə və ya təhsil dilində istifadə edilən xüsusi terminologiya və ifadələr, bu sahələrin intellektual tələblərinə uyğunlaşır. Dil, sosial həyatın müxtəlif sahələrində müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Ünsiyyətin təməl vasitəsi olaraq dil, yalnız məlumat ötürmək məqsədilə istifadə edilmir, həm də sosial əlaqələrin qurulması, qruplar arasında ayrımın müəyyənləşdirilməsi, identifikasiya və mədəni dəyərlərin ötürülməsi üçün istifadə olunur. Bu baxımdan, sosial və mədəni intellektual yanaşmalar dilə olan ehtiyacı artırır.

Sosial strukturlar və cəmiyyətin ehtiyacları, dilin inkişafında və onun strukturlarında vacib dəyişikliklərə səbəb olur. İnsanların gündəlik həyatında və sosial təcrübələrindəki dəyişikliklər dilin formalarına və mənə çərçivələrinə təsir göstərir. Bu, xüsusilə yeni terminologiyaların yaranmasında və dilin yeni sosial rollara uyğunlaşmasında özünü göstərir. Qloballaşma və müasir texnologiyanın inkişafı dilin sosial və mədəni funksiyalarını

genişləndirir. Texnoloji yeniliklər, insanlar arasında daha sürətli ünsiyyət vasitələrinin istifadəsinə səbəb olur, bu da dilin sadələşməsinə və daha çevik bir forma almasına gətirib çıxarır. Bu dəyişikliklər, dilin sosial və mədəni rolunun dəyişməsinə səbəb olur və bu, onun sosial ehtiyacları qarşılamaına ehtiyac doğurur.

Dil, həmçinin bir mədəniyyətin qorunmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Mədəniyyətin təzahürü, hər bir xalqın ənənələrində, adətlərində, həyat tərzində və ümumi dünyagörüşündə özünü göstərir. Mədəniyyətin təzahürləri dillə birbaşa əlaqəlidir. Dil, cəmiyyətin sosial, mədəni və intellektual həyatını qorumağa və yaşatmağa kömək edir. Hər bir dil, öz içində həmin xalqın dünyagörüşünü, dəyərlərini və mədəni irsini saxlayır. Dil, mədəniyyətin qorunmasına kömək edərkən, həm də bu mədəniyyəti yeniləyir və inkişaf etdirir. Məsələn, sənət, ədəbiyyat, musiqi və digər intellektual sahələrdə dilin istifadə edilməsi, mədəniyyətin təhlilini və tərcüməsini asanlaşdırır. Bir dilin dəyişməsi, o xalqın mədəniyyətinin dəyişməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin güclənməsi, dilin sosial və intellektual tələblərinə cavab verən yeni formaların yaranmasına səbəb olur.

Mədəniyyətin inkişafı, dilin intellektual funksiyalarını artırır. Dil, sadə ünsiyyətdən daha kompleks və ətraflı məlumatın ötürülməsinə çevrilir. Bu, xüsusilə elm, təhsil və filosofiyaya kimi sahələrdə özünü göstərir. Hər bir cəmiyyətin inkişaf etdiyi intellektual mühit, dilin daha mürəkkəb və dərin strukturlarının yaranmasına ehtiyac duyur. Bu səbəbdən, sosial və mədəni intellektual yanaşmaların dilə olan ehtiyacı, həmin cəmiyyətin inkişafının və təhsil səviyyəsinin artması ilə əlaqədardır.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi cəmiyyətin inkişafında çox mühüm yer tutur. Qlobal mədəniyyətin təsiri və sosial strukturlardakı dəyişikliklər, dilin daha çevik və adaptiv olmasını tələb edir. Dil, sosial həyatın bütün sahələrində mədəniyyəti

yətin və cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun olaraq inkişaf etməli və dəyişməlidir.

Sosial və mədəni intellektual yanaşmaların dilə ehtiyacı, dilin gələcək inkişafını da formalaşdırır. İnsanların ünsiyyət ehtiyacları və intellektual mühitin inkişafı, dilin tək cə funksional deyil, həm də mədəni və sosial rolunun artmasına səbəb olacaqdır. Bununla yanaşı, dilin inkişafı, yalnız özəl dil sahələrində deyil, həm də ümumi ictimai əlaqələrdə daha geniş və mürəkkəb strukturların yaranmasını təmin edəcəkdir.

Sosial və mədəni intellektual yanaşmaların dilə olan ehtiyacı, dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi olmağından daha geniş bir aspektə çevrilməsini təmin edir. Dil, cəmiyyətin sosial və mədəni tələblərinə cavab verərək inkişaf edir və öz funksiyalarını dəyişir. Bu proses, dilin sosial həyatın müxtəlif aspektlərində, xüsusilə qloballaşma, mədəniyyətlərarası əlaqələr və intellektual inkişaf baxımından nə qədər vacib olduğunu göstərir. Müasir dövrdə, dil yalnız ünsiyyət vasitəsi olmaqla qalmaz, həm də cəmiyyətin mədəniyyətini, dəyərlərini və intellektual inkişafını da əks etdirən bir güc halına gəlir.

Simnar Əlizadə

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0000-0002-0986-8290>

simnarelizad112@gmail.com

BITKİN TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ SEMANTİKA VƏ İNFORMASIYA MÜNƏSİBƏTİ

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, bitkinlik, semantika, informasiya

Keywords: complex sentence, compound-complex sentence, completeness, semantics, information

İki və ya daha artıq qrammatik əsas əsasında formalaşan cümlələr quruluşca mürəkkəb sayılır. Mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməklə öz müstəqilliyini itirir. Eyni zamanda, sadə cümlələr öz bitmə intonasiyalarından məhrum olaraq bir- biri ilə əlaqələnilib daha böyük sintaktik konstruksiyanın tamamlayıcı elementləri kimi çıxış edir. Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin xarakterindən asılı olaraq tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrə bölünür (Kazımov, 2017). Tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlərdən biri məna və qrammatik cəhətdən digərindən asılı olur. Mürəkkəb konstruksiyanın tərkibində birləşən komponentlərdə fikrin ifadəsi üçün lazım olan bütün leksik vahidlərin işləndiyi cümlələr bitkin tabeli mürəkkəb cümlə sayılır.

Məqsəddən asılı olaraq, cümlədə müxtəlif dil vahidləri məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməklə müəyyən informasiyanı özündə daşıyır. Lakin sözlərin bu şəkildə əlaqələnməsi zamanı heç də həmişə alınan semantika ilə nəzərdə tutulan informasiya eyni olmur. Nəzərdə tutulan informasiya müxtəlif leksik və

qrammatik vasitələrin iştirakı verilə bildiyi kimi, bir semantik yük daxilində fərqli informasiyalar da verilə bilər. Məsələn; *Yağış elə yağır ki, tut ucundan göyə çıx.*

Verilmiş nümunədə həm baş, həm də budaq cümlə bitkindir. “Yağış elə yağır ki” baş cümlə, “Tut ucundan göyə çıx” isə budaq cümlədir. Baş cümlədən “nə tərzdə?”, “necə?” sualları doğur ki, bu da tərzi- hərəkət budaq cümləsi ilə cavablanır. Əksər tədqiqatçılar baş cümləni bitkin, əsas, müstəqil cümlə, budaq cümləni isə asılı, yarımqıç, natamam cümlə hesab edirlər. Lakin biz bu fikirlə razılaşa bilmirik. Belə ki, tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə baş cümləni semantik və informativ cəhətdən tamamlamağa xidmət edir. Biz baş cümlənin bitkinliyini, müstəqilliyini sadəcə struktur baxımından qeyd edə bilərik. Semantik və informativ baxımından baş cümlə natamamdır. Çünki tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlənin buraxılmış və ya əvəzliliklə ifadə olunmuş cümlə üzvünün yerində işlənir. Nümunədə “Yağış elə yağır” deyilərkən yağışın necə yağdığı dinləyiciyə məlum olmur. Yəni yağış güclü də yağa bilər, zəif də, narın da. Budaq cümlə baş cümlədəki “elə” əvəzliyini izah edib-aydınlaşdırır. “Tut ucundan göyə çıx” budaq cümləsi yağışın yağma tərzini haqqında informasiyanı oxuyucuya çatdırır. Budaq cümlə öz semantikasını ilə baş cümləni aydınlaşdırır. Lakin bu zaman da semantik yük mücərrəd şəkildə ifadə olunur. Baş və budaq cümlənin semantik əlaqələnməsi informasiyaya aydınlıq gətirir; yəni yağış elə gur yağır ki, dənələri sanki bir- birinə bitişib və ip kimi ondan tutub göyə qalxmaq olar. Cümlə struktur baxımından mürəkkəb olsa da, nəzərdə tutulan informasiya “Güclü yağış yağır ki”, “Leysan yağır ki” sadə cümlələrinin informasiyasına uyğun gəlir.

Bəzən tabeli mürəkkəb cümlə struktur və semantik cəhətdən bitkin olsa da, cümlənin informasiyası qeyri-müəyyən olur. Buna səbəb mürəkkəb cümləni formalaşdıran komponentlərin ayrılıqda müstəqil informasiya ifadə etsə də, bir sintaktik vahid

tərkibində birləşdikdən sonra informasiyanı potensial şəkildə ifadə edə bilməməsidir. Bu halda informasiya cümlənin semantikasının daha dərin qatlarında gizləninir. Onun müəyyənlişməsi isə cümlənin daxil olduğu kontekst, situasiya əsasında, eyni zamanda kommunikatorun bilik, dünyagörüş səviyyələri əsasında müəyyənlişir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunəyə diqqət edək:

Bir dəfə ot biçini zamanı bizim uzaq qohumumuz Osman Cəmiləyə sataşmağa başladı. Cəmilə: “Əl çək” - deyərək incikliklə ondan üz çevirdi. Siz ilxı dayçalarından bundan başqa nə gözləmək olar! Osman yaş dodaqlarını büzüşdürüb dedi:

- Pişiyin ağızı ətə çatamayanda deyər ki, iy verir (Aytmatov, 2018, s. 20).

Nümunədə sonuncu cümlənin semantika və informasiya münasibəti xüsusi diqqət tələb edir. Verilmiş cümlə bitkin tabeli mürəkkəb cümlə nümunəsidir. “Pişiyin ağızı ətə çatmayanda deyər” baş cümlədir və ondan doğan “nəyi?” sualı “İy verir” tamamlıq budaq cümləsi ilə cavablanır. Struktur və semantik cəhətdən bitkin olan cümlədə informasiya tam aydın deyil. Çünki pişik bir heyvandır onun ağızı ətə çatmaya bilər, lakin bu zaman onun dil açıb nəyə deməsi mümkün deyil. Cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya onun semantikasına uyğun gəlmir. Kommunikator nitqində atalar sözü işlədir. Bir insan istədiyi, arzuladığı nəyə nail ola bilmədikdə həmin şeyi pisləmək, dəyərsizləşdirmək, öz gözündən salmaq üçün bu ifadəni işlədir. Cümlənin informasiyası onun daxil olduğu kontekstin ümumi situasiyası əsasında açılır. Kontekstdən anlayırıq, Osmanın eşq təklifini rədd etdiyi üçün bu sözlər Cəmiləyə deyilir. Cəmilədən qarşılıq ala bilmədiyi üçün Osman onu aşağılayaraq təhqir edir, onu dəyərsizləşdirir. Cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya “Sən mənə layiq deyilsən”, “Sən kimsən ki, mənə rədd cavabı verirsən?” cümlələrinin informasiyasına ekvivalentdir.

Əksər bitkin tabeli mürəkkəb cümlələrdə semantika asanlıqla müəyyənləşir və ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya semantikaya uyğun gəlir. Lakin bunu bütün bitkin tabeli mürəkkəb cümlələrə aid edə bilmərik. Bəzən informasiya semantikanın daha dərin qatlarında gizlənir ki, bu da cümlənin anlaşılmasını çətinləşdirir. Bu halda dinləyicidən xüsusi məntiqi təfəkkür, dünyagörüşünə sahib olmaq, cümlənin daxil olduğu kontekstə və kontekstin ümumi situasiyasına əsaslanmaq tələb olunur.

Ədəbiyyat

1. Aytmatov, Ç. C. (2018). Bakı: Altun kitab, 96.
2. Kazımov, Q. (2017). Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 944.

Rauf Qurbanov

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-1959-4592>

qurbanovrauf7@gmail.com

XƏZƏRYANI ÖLKƏLƏRİN DÖVLƏT BAŞÇILARININ ZİRVƏ GÖRÜŞLƏRİNİN AZƏRBAYCANIN REGIONAL STRATEGİYALARINA VƏ RUSİYA İLƏ ƏLAQƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Rusiya Federasiyası, Xəzəryanı ölkələr, zirvə görüşləri, regional strategiya

Keywords: Republic of Azerbaijan, Russian Federation, Caspian littoral countries, summits, regional strategy

Zirvə görüşləri Azərbaycanın Xəzər regionundakı regional əməkdaşlıq strategiyalarını gücləndirmək üçün əhəmiyyətli bir platforma olmuşdur. Bu görüşlərdə qəbul edilən qərarlar Azərbaycanın regional siyasətini formalaşdırmağa və Xəzər regionunda mühüm strateji mövqeyini qorumağa imkan yaratmışdır. Xəzəryanı ölkələr arasında imzalanan sazişlər və əldə edilən razılaşmalar Azərbaycanın təhlükəsizlik strategiyasına təsir etmişdir. Xüsusilə, Xəzər dənizində hərbi fəaliyyətlərin tənzimlənməsi və sərhəd məsələləri, Azərbaycanın həm regional, həm də global güclərlə münasibətlərini nizamlayan mühüm amillərdən biri olmuşdur. Rusiya ilə əməkdaşlıq bu kontekstdə Azərbaycanın milli təhlükəsizlik maraqları ilə uyğunlaşmış və iki ölkə arasında təbii sərhəd olan Xəzər dənizində stabilliyin qorunmasına kömək etmişdir.

2002-ci ilin 23-24 aprel tarixlərində Türkmənistanın paytaxtı Aşqabadda Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə Xəzəryanı dövlətlərin liderlərinin iştirakı ilə

sammit təşkil edilmişdir (Böyük liderin 90 anı, 2013). Digər Zirvə Görüşü 16 oktyabr 2007-ci ildə İranın, Tehran şəhərində keçirilmişdir və Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının bir araya gəldiyi mühüm bir tədbir olmuşdur. Toplantıya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, İran İslam Respublikasının Prezidenti Mahmud Əhmədinejad, Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin, Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev və Türkmənistanın Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədov qatılmışdır (Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, 2007). 2010-cu ildə Bakıda keçirilən Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının Zirvə Görüşü, Xəzər regionunun siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik məsələlərinə dair əhəmiyyətli bir mərhələ olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz nitqində, Xəzər dənizi, bizi birləşdirən dostluq və əməkdaşlıq məkanı olaraq önəmini xüsusi vurğulamışdır. Bu baxımdan, Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının növbəti zirvə görüşü, Xəzərdə sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, eləcə də əməkdaşlığın dərinləşməsi baxımından mühüm bir addım olacağını qeyd etmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, 2010). 29 sentyabr 2014-cü il ildə Rusiyanın Həştərxan şəhərində növbəti Zirvə görüşü baş tutmuşdur. Xüsusilə, Xəzər dənizindəki sərhədlərin tənzimlənməsi və sərbəst gəmiçilik məsələləri önə çıxmışdır. Azərbaycan, Xəzər dənizindən keçən enerji kəmərləri vasitəsilə öz enerji ehtiyatlarını beynəlxalq bazarlara çıxarmağı və enerji təhlükəsizliyini təmin etməyi əsas hədəf olaraq müəyyən etmişdi. Qazaxıstanın Aktau şəhərində keçirilən növbəti görüşdə Xəzəryanı ölkələri üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi. Beş Xəzəryanı ölkə, uzun illərin gərgin müzakirələrindən sonra, Qazaxıstanın Aktau şəhərində Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı əhəmiyyətli bir sənəd imzaladılar. İyunun 29-da Aşqabadda Xəzəryanı Dövlətlərin Dövlət Başçılarının VI Zirvə Toplantısı keçirilib. Xəzər dənizinin hüquqi

statusu məsələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycan Prezidenti, 2018-ci ildə Aktauda imzalanmış Konvensiyanın Xəzəryanı dövlətlər arasında müştərək fəaliyyətin hüquqi əsaslarını təmin edəcəyini qeyd etdi (APA, 2022). İkinci Qarabağ Müharibəsi Xəzər regionunun geopolitik vəziyyətinə və Azərbaycanın regional strategiyalarına ciddi təsir göstərmişdir. Bu müharibənin nəticələri, həm də Xəzər dənizinin ətrafında yerləşən ölkələrin, xüsusən də Azərbaycanın, Rusiya və digər region ölkələri ilə olan əlaqələrini formalaşdıran vacib bir amilə çevrildi. İkinci Qarabağ Müharibəsinin nəticələrindən ən mühüm və ilk olaraq qeyd edilə biləcək məqam, Azərbaycanın qalib ölkə olaraq geostrateji mövqeyinin möhkəmlənməsi və bununla əlaqədar olaraq siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə potensialının genişlənməsidir (Məmmədli, 2023). Xəzər regionundakı ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşləri, həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə önəmli nəticələr doğurur. Bu görüşlər, Xəzər dənizinin ətrafında yerləşən ölkələr arasında qarşılıqlı münasibətləri gücləndirərək, Azərbaycanın regional strategiyalarına və Rusiyaya olan əlaqələrinə bir sıra təsirlər yaradır. Azərbaycan, Xəzər regionundakı əsas oyunçulardan biri olaraq, bu görüşlər vasitəsilə öz regional mövqeyini gücləndirir və xarici siyasətində yeni imkanlar əldə edir.

Ədəbiyyat

1. Bakıda Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının Zirvə Görüşü keçirilmişdir: [Elektron resurs] Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı. Noyabr 18, 2010. URL: <https://president.az/az/articles/view/1126>
2. Böyük liderin 90 anı / Heydər Əliyev irsini Araşdırma Mərkəzi. (2013). Bakı: Şərq-Qərb, 208.
3. Məmmədli, M. (2023, avqust). Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik mühitinə çoxaspektli baxış. *Beynəlxalq Münasibətlərlərin Təhlili Mərkəzi*, 11.

4. Prezident İlham Əliyev Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının VI Zirvə Toplantısında iştirak edib [Elektron resurs]. (2022, 29 iyun). Azəri-Press Agentliyi (APA). URL: <https://apa.az/az/resmi-xeber/prezident-ilham-eliyev-xezeryani-olkelerin-dovlet-bascilarinin-vi-zirve-toplantisinda-istirak-edib-yenilenib-2-711038>
5. Tehranda Xəzəryanı dövlət başçılarının ikinci Zirvə Toplantısı işə başlamışdır: [Elektron resurs]. (2007, oktyabr 16). Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi 12, 125. URL: https://azertag.az/xeber/tehranda_xezeryani_dovlet_baschilarinin_ikinci_zirve_toplantisi_ise_baslamisdir-390459

Fatma Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-6650-5330>

fatma.aliyevaa@mail.ru

DİLİMİZDƏ İŞLƏDİLƏN YABANÇI SÖZLƏR

Açar sözlər: *Avropa mənşəli, termin, leksika, milli, alınma*

Keywords: *European origin, term, lexis, national, borrowings*

Bütün ölkələrin mütəxəssislərinin istifadə edə biləcəyi vahid bir elmi dil yoxdur. Amma Avropa mənşəli, xüsusilə, ingilis dilinə məxsus elmi-texniki terminlərin dilimizdə işlədilməsi beynəlxalq ünsiyyət zamanı qarşıya çıxan biləcək çətinlikləri aradan qaldırmağa həlledici təsir göstərə bilər. Müasir dövrdə Azərbaycanın dünya ölkələri ilə getdikcə artan iqtisadi-siyasi əlaqələri bu sahəyə aid bir çox Avropa mənşəli terminlərin dilimizə keçməsinə səbəb olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilinin ən fəal, ən dəyişkən, artan təkmilləşən hissəsi ümumişlək olmayan sözlər qrupuna aid terminlərdir. Terminlərin bu qədər sürətlə dəyişkən, yenilənən söz qrupları olmasının səbəbi müasir elmlərin, elektrotexnikanın, müxtəlif elm sahələrinin sürətlə inkişaf etməsidir. Terminlər dəqiqlik, konkretlik, təkmənalılıq bildirən söz qruplarıdır.

Terminlərdən danışarkən dildə terminlərin rolu məsələsinə də toxunmaq lazımdır. Terminlər həm də sənət-peşə, və yaxud ixtisas sözləridir. Terminlər kortəbii, özbaşına yaranmır, onların yaranması müəyyən tələbatdan doğur. Terminlərin meydana gəlməsi dilin müəyyən qayda - qanunlarına əsaslanır. Onlar sabit qalmır, dəyişir.

Struktur baxımından terminləri bir sözlü, söz birləşməli terminlərə ayırmaq mümkündür. Terminlərin mənşəyinə gəldikdə

isə onları əsasən milli və alınma olmaqla iki qrupa ayırırlar: a) milli terminlər müxtəlif peşə sahələrinə aid sözləri Türk-Azərbaycan mənşəli sözlərlə ifadə etdikdə yaranır. Dilimizin terminoloji lüğət tərkibinin formalaşmasında öz sözlərimiz və sözyaratma qaydalarımız əsasdır; b) alınma terminlər isə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Alınma terminlər daha çox iqtisadi, siyasi, elm, yeni texnologiyalar, hüquq və fəlsəfə sahələrində işlədilir. Bu tip terminləri işlədilmə, diləuyğunluq baxımından müasir ədəbi dilimizdə daha çox ehtiyac duyulan, mənası tam aydın olmasa belə Azərbaycan dilində danışan insanlar tərəfindən işlədilən terminlər və dar bir çərçivədə işlədilən terminlər kimi iki qrupa ayırmaq olar. Məsələn, dilimizdə bərel, birja, aksion, kredit kimi terminlər demək olar ki, hamı tərəfindən işlədilir, lakin çox az adam bu terminlərin dəqiq mənasını bilir. Bununla yanaşı dilimizdə elə terminlər vardır ki, bu terminləri yalnız aid olduqları sahələrin mütəxəssisləri işlədir və yalnız onlar tərəfindən mənası anlaşılır. Məsələn, paleoqrafik, sterometrik, transfaktor, vibroakustika, audiovizual.

Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın yaranması XI-XIII əsrlərdən başlayıb desək yanlışdır. Doğrudur, bu dövrdə dəqiq elmlərə aid terminlər dilimizdə azdır, bununla yanaşı humanitar elmlərə, xüsusilə, ədəbiyyatşünaslıq elminə aid terminlərə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Elə buna görə də bu dövrdə dilimizdə mövcud olan terminlərin əksəriyyəti ərəb-fars mənşəli terminlər idi. Təxminən XIX əsrdən sonra Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli terminlər gəlməyə başladı. Dövrün bir çox mütəfəkkirləri Avropa mənşəli terminlərdən istifadənin tərəfdarı idi. Avropa mənşəli, xüsusilə, ingilis dilinə məxsus elmi-texniki terminlərin dilimizdə işlədilməsi beynəlxalq ünsiyyət zamanı qarşıya çıxan biləcək çətinlikləri aradan qaldırmağa həlledici təsir göstərə bilər.

Müasir dövrdə Azərbaycanının dünya ölkələri ilə getdikcə artan iqtisadi-siyasi əlaqələri bu sahəyə aid bir çox Avropa mənşəli terminlərin dilimizə keçməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu zərurətdən müasir ədəbi dilimizdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid terminlər formalaşmağa başlamışdır. Biz dilimizdə işlənən bəzi sahələrə aid Avropa mənşəli terminləri qeyd edə bilərik. Məsələn, iqtisadiyyata aid maliyyə-bank, neft-qaz sahələri, tibb sahəsinə aid bəzi Avropa dillərindən alınmış terminləri nəzərdən keçirək.

İqtisadiyyatımızın maliyyə-bank sektoruna aid olan terminlər dilimizdə çoxluq təşkil edir. Avropa ölkələri ilə bu sahədə sıx əlaqələrin qurulması dilimizə Avropa mənşəli, əsasən, ingilis dilindən bank-maliyyə sektoruna aid terminlərin gəlməsinə rəvac vermişdir. Məsələn, **aksiz**-latınca "accido", fransızca "accise" - "kəsirəm" deməkdir, bəzi istehlak mallarına və xidmətlərə qoyulan dolaylı vergi.

Digər sözlərə nəzər salmaq: **audit**-idarəçilik fəaliyyətinin müəyyən meyarlara, norma və standartlara uyğun gəlməsini qiymətləndirmə prosesi və sistemi; **lisenziya**- ayrı-ayrı şəxslərə və ya təşkilatlara müəyyən iş görmək üçün ixtirarı, biliyi, təcrübəni və s. istifadə etməyə görə icazə; **kredit**- fiziki və ya hüquqi şəxsə məhsul, xammal, məmulat və s. alıb müəyyən müddət keçdikdən sonra pulunu ödəmək imkanı verən maliyyə xidməti.

Neft-qaz sahəsində rast gəlinən Avropa mənşəli terminlərə nəzər salmaq: **formasiya**-eyni mənşəli və görünüşlü süxur çökmələri və ya struktur; **platforma**-iri dəniz konstruksiyası, qazma, hasilat, texnoloji emal və karbohidrogenləri müvəqqəti saxlama qurğularına malikdir; **avtosistern**-yanacaq və ya su daşımaq üçün çən quraşdırılmış nəqliyyat vasitəsi; **ballast**-sabitliyi qoruyub saxlamaq və ağırlığın paylanmasını təmin etmək üçün gəmiyə yüklənmiş su. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli kənd təsərrüfatı terminlərinə: **genetika** -orqanizmlərin

irsiyyəti və dəyişkənliyi haqqında bioloji təlim; **aprabator-bitkilərin** sortluq və toxumluq əkinlərində aprobasiya aparmaq hüququ olan fiziki şəxs; coğrafi terminlərə: **emiqrasiya** -əhəlinin ölkədən köçüb getməsi; **federasiya** -ittifaq, birlik mənasındadır. Tibb sahəsinə aid terminlərə: **amputasiya**-bədənin xəstə üzvünün kəsilməsi; **vaksin**-yolxucu xəstəliklər qarşı müalicə peyvəndləri üçün qoruyucu maddə; **pnevmoniya**-səthə cəm xəstəliyi və s. rast gəlmək mümkündür.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçən terminlər, əsasən, Avropanın aparıcı dillərinə-İngilis, Fransız, Alman və Yunan dillərinə məxsus olan sözlərdir. Eyni zamanda bu terminlər əsasən təkmənalı, funksional cəhətdən məhdud, üslubi cəhətdən neytral və dəqiqdir. Bu terminlər təkcə Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda dünyanın bir çox dillərində, həmçinin digər türk dillərində də işlənməkdədir.

Arzu Huseynli

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0000-0002-4571-4678>

huseynovaarzu@mail.ru

LANGUAGE PRESERVATION: EFFORTS AND CULTURAL SIGNIFICANCE OF ENDANGERED LANGUAGES

Keywords: *language preservation, native, ethnic minorities, education, technology*

Açar sözlər: *dilin qorunması, yerli, etnik azlıqlar, təhsil, texnologiya*

Language is an integral part of human identity and culture, and it serves a crucial role in shaping the worldview of its speakers. As globalization sweeps across continents and communities, many languages are teetering on the brink of extinction. According to Ethnologue, over 7,000 languages are spoken around the world today, but estimates suggest that many of these languages could vanish in the coming decades. Language preservation is, therefore, not simply an academic endeavor; it is essential for maintaining cultural diversity, heritage, and community identity. This thesis explores various efforts to preserve endangered languages and emphasizes the cultural significance of these languages within their communities.

Languages are more than mere communication tools; they are repositories of history, traditions, and values. For many communities, language is intrinsically linked to cultural identity. For instance, Indigenous languages often contain intricate relationships with the land, natural resources, and spiritual beliefs of the community. The loss of a language signifies not

just the disappearance of words but the erosion of a community's connection to its heritage and identity. In many Indigenous and minority communities, the ability to speak their ancestral language is a source of pride and a vital aspect of cultural continuity. Many grassroots organizations have emerged around the world, spearheading initiatives aimed at preserving and revitalizing endangered languages. These community-led efforts often harness local knowledge and cultural practices to foster language learning. For example, the "Elder-Learner" programs implemented by various Indigenous communities in North America pair fluent elder speakers with younger community members who wish to learn the language. Such initiatives encourage not only language acquisition but also the transmission of cultural stories, traditions, and values.

Education plays a pivotal role in language preservation efforts. Bilingual education models that incorporate indigenous languages into the curriculum have proven effective in various regions. Azerbaijan is very sensitive to the issue of respecting and caring for the rights of national minorities, which includes the right to study in the native language. In any multinational state rich in various ethnic groups, a careful attitude to this area is necessary. For centuries, representatives of more than 80 ethnic groups have lived in Azerbaijan. Even today, in addition to the national minorities (Budugi, Jekli, Alikli, Haputi, Gryzi, Khinaligi, Yerguci and etc) living compactly on the territory of Azerbaijan, the total number of which exceeds 30, representatives of nearly 40 peoples also live in the country. They have the opportunity to develop their cultures, in particular, to receive education, to publish books and magazines, to watch program broadcast on radio and TV in their native language. A full secondary school in the native language operates in Khinalig, which has a population of only 3 thousand people. A special computer keyboard has been developed for the

Khinalig language, one of the ancient languages of the world and spoken only in this village, and literary works and folklore examples created in the Khinalig language are regularly published.

The digital age has opened new avenues for language preservation. Technology allows for the documentation, teaching, and sharing of endangered languages in innovative ways. Mobile applications, online courses, and social media platforms enable the dissemination of language resources, providing broader audiences access to the languages. For example, the "Duolingo" app, which offers courses in several endangered languages, has made learning accessible to users worldwide. Moreover, social media platforms have become a space for communities to use and promote their languages. For example, various TikTok and Instagram accounts focus on teaching phrases and cultural activities in languages like Cherokee or Ojibwe, thereby increasing visibility and fostering community engagement.

Despite ongoing efforts, challenges remain in the quest for language preservation. One major hurdle is the lack of resources and funding allocated to endangered language programs. Many grassroots organizations operate on tight budgets and depend heavily on volunteer work. Another obstacle is the societal pressure favoring dominant languages, particularly in urban settings. Young people may find it more practical to use widely spoken languages for education and career opportunities, leading to a generational shift away from heritage languages.

So, language preservation is an urgent and crucial endeavor that extends beyond linguistic interest; it is fundamentally about preserving cultural identity and heritage. As languages continue to vanish, the efforts put forth by communities, educational institutions, and technological innovations become increasingly significant. Through grassroots initiatives, educational

frameworks, and the strategic use of technology, communities are working tirelessly to revitalize their languages and, by extension, their cultures. The journey of language preservation is not without challenges, but the ongoing commitment from countless advocates around the world highlights the value and importance of preserving these linguistic treasures.

Həsən Əliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0002-3217-3654>
hesen.cahangir@gmail.com

SANİTAR MƏDƏNİYYƏTİN SAĞLAMLIĞIN QORUNMASINDA ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: sağlamlıq, mədəniyyət, gigiyena, narkomaniya, həyat tərzi

Keywords: *health, culture, hygiene, drug addiction, lifestyle*

Sanitar mədəniyyət ümumi mədəniyyətin əsas hissəsidir. Rus alimi Semaşko demişdir ki, “Sanitar mədəniyyətsiz ümumiyyətlə mədəniyyət yoxdur”.

Sanitar mədəniyyəti insan fəaliyyətinin spesefik xüsusiyyəti olub insan sağlamlığının möhkəmlənməsinə yönəldilmiş, xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınmasında, insan populyasiyasının saxlanılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sanitar mədəniyyəti insanın xasiyyətinə, təfəkkürünə, dini mənsubiyyətinə, adət- ənənələrə, rituallara və s. təsir edərək sağlamlıq üçün əlverişli həyat rejimini təmin edir.

Sanitar mədəniyyətin kökü qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələ qədim sivilizasiyalarda insanlar xəstəliklərə səbəb olan müxtəlif amillərlə qarşılaşırdılar. Bunun nəticəsi olaraq müxtəlif xalqlarda dini qadağalar, haramlar, tabu və adətlər yaranıb. Məsələn isti şəraitində yaşayan ərəblər və yəhudilərdə donuz ətinin yeyilməsinə qadağa qoyulması trixinelloza qarşı, oğlan uşaqlarının sünət olunması fimoza qarşı ciddi gigiyenik tədbirdir.

İslam mədəniyyətində sanitar mədəniyyət daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Kefləndirici maddələrin istehsalı, satışı və qəbul olunmasının qadağan olunması heç bir dində və mədəniyyətdə yoxdur. Bundan başqa tez xarab olan pulsuz balıqların,

süzən quşların ətinin yeyilməsi, evdə heyvan saxlanılmasına haram qoyulması trixosefalyoz, exinokok və başqa zoonoz xəstəliklərə qarşı profilaktik tədbirdir. Eyni zamanda orqanizmin bütün daxili mayeləri haram sayılır ki, bu da yoluxucu xəstəliklərə qarşı çox əhəmiyyətli profilaktik tədbirdir. Gündə beş dəfə dəstəmaz alınmasında gigiyena, namaz qılınmada isə fiziki tərbiyə elementlərinin olmasını da islam dinində sanitar mədəniyyətin yüksək səviyyəsini göstərir. Ümumiyyətlə islam mədəniyyətində mənəvi və cismani saflıq, paklıq əsas önəm təşkil edir.

Gigiyena elminin inkişafı sanitar mədəniyyəti profilaktik tələblər və məsləhətlərlə zənginləşdirib. Son dövrlərdə sanitar mədəniyyət sanitar mariflənmə vasitələrinin çoxalması – kütləvi informasiya vasitələri xüsusən radio-televiziyanın köməyi nəticəsində zənginləşmişdir. Müxtəlif sahələrin mütəxəssislərinin xüsusən müalicə-profilaktika mütəxəssislərinin təsiri ilə sanitar mədəniyyət formalaşmışdır.

Müasir dövrdə sağlam həyat tərzinin təbliği sanitar mədəniyyətin əsas tərkib hissəsi olub. Çünki insanların əsas hissəsi sağlam həyat təzi dedikdə narkotik maddələr, spirtli içkilər və siqaretdən imtina başa düşürlər. Halbuki hipodinamiya, düzgün qidalanmamaq, kompyuter texnologiyasından ifrat dərəcədə istifadə və s. müxtəlif xəstəliklərə səbəb olur.

Ümumdünya səhiyyə təşkilatının verdiyi statistik məlumatlara görə insanlar arasında ölümə səbəb olan xəstəliklər içərisində birinci yerdə ürək-damar sistemi xəstəlikləri, ikinci yerdə onkoloji xəstəliklər, üçüncü yerdə isə bədbəxt hadisələr nəticəsində ölüm halları tutur. Ürək-damar və onkoloji xəstəliklərin risk faktorları isə irsiyyət və streslə yanaşı zərərli vərdişlər (siqaret, norkotmaniya, alkoqolizm), hipodinamiya (az hərəkətli həyat təzi), düzgün qidalanmamaq, yuxusuzluq və s. dir.

Statistik məlumatlara görə hər il dünyada on milyona qədər insan siqaretin təsirindən həyatını itirir. Yüz iyirmi milyon əhali-

si olan Rusiyada ildə dördyüz min insan siqaretdən ölür. Siqaretin ölümə səbəb olduğu xəstəliklər isə birinci növbədə ürək-damar xəstəlikləri, beyin damarlarının sklerozu və ağ ciyərin xərçəngidir. Aparılan maarifləndirici təbliğatlara, siqaretin reklam olunmasının qadağan olunmasına və hətta siqaret qutusunun üzərində yazılan “həyat üçün tənlükəlidir” sözlərinə baxmayaraq siqaretdən istifadə nəinki azalmır, əksinə artır. Xüsusən qadınlar (gələcək analar) və az yaşlı uşaqların siqaretdən istifadəsi isə daha ağır fəlakətlərə səbəb olur.

Spirтли içkilərin səbəb olduğu xəstəliklər içində isə ürək-damar xəstəlikləri, sinir-psixi xəstəliklər, həzm traktı üzvlərinin onkoloji xəstəlikləri üstünlük təşkil edir. Xüsusən qeyri-leqal (kustar üsulla) istehsal olunan spirтли içkilər əsasən də araq insanların zəhərlənməsinə səbəb olur ki, bu zəhərlənmələr də adətən ölümlə nəticələnir.

Narkomaniya isə dövrümüzün bəlasına çevrilmişdir. Aparılan mübarizəyə baxmayaraq hər il dünyada narkomanların sayı durmadan artır. Son dövrlərdə bəzi ölkələrdə dövlət narkotik maddələrin açıq satışına icazə vermək məcburiyyətində qalıb. Çünki gizli narkotik alverçiləri daha çox qazanmaq üçün narkotik maddələrə müxtəlif qarışıqlar-əsasən şəkər tozu və soda qatırlar ki, bu da narkomanların şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmalarına və ya müxtəlif zəhərlənmələr nəticəsində ölümünə səbəb olur. Narkotik maddələr orqanizmin bütün orqanlarını, ilk növbədə beyni zədəliyir, orqanizmin normal fəaliyyətini pozur. Narkomanlar arasında infeksiya xəstəlikləri, xüsusən QİÇS, hepatit S daha geniş yayılmışdır. Narkotik istifadəçilərin uşaqları müxtəlif qüsurlarla doğulurlar və gələcəkdə potensial narkotik istifadəçiləri olurlar.

Narkomaniya və alkoqolizm təkcə onlardan istifadə edənlər üçün deyil, bütün cəmiyyət üçün təhlükədir. Çünki bütün qəzaların xüsusən avtomobil qəzalarının əsas hissəsini alkoqolizm və narkotik maddə təsiri altında olanlar törədirlər ki, bu da hər il

minlərlə günahsız adamların həlak olmasına və ya əlil olmasına səbəb olur.

Azərbaycanda ən böyük problemlərdən biri də yaxın qohumlar arasında evlənmə hallarının (xüsusən periferiyada) hələ də geniş yayılmasıdır. Bunun nəticəsi olaraq müxtəlif fiziki və əqli qüsurlu, talesemiya, homofiliya və başqa qan xəstəlikli uşaqların doğulma halları bizdə başqa ölkələrə nisbətən çoxdur. Eyni zamanda az yaşlı qızların ərə verilməsi, ailə planlaşdırılmasının olmaması da xəstəliklərə, sosial problemlərə səbəb olur. Dövlətimiz bu halların qarşısını almaq üçün daima tədbirlər görür. Milli Məclisin qərarı ilə 2025-ci ildən yaxın qohumlar arasında nigah qadağan edilmişdir.

İnsanların sağlamlığına və cəmiyyətə zərər verən hallara qarşı ən effektiv mübarizə əhalinin sanitar mədəniyyətinin yüksəldilməsidir.

Sevda Ağayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-5615-6923>

seva.ava.17@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMALAR

Açar sözlər: *ingilis dili, alınma sözlər, leksik tərkib, lüğət, inkişaf prosesi*

Keywords: *the English language, borrowed words, lexical composition, vocabulary, development process*

Dil dinamik və inkişaf edən bir sistemdir. Buna görə də digər dillərlə təmas yolu ilə daim dəyişikliklərə məruz qalır. Dünyada baş verən yeniliklər, ölkələr arasında əlaqələrin genişlənməsi, elm və texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində hər hansı bir dil yeniliklərə məruz qalır və bunun nəticəsində də lüğətinə yeni sözlər daxil edir ki, bunlar da alınma sözlər adlanır.

Hər bir dilin leksik tərkibi həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu, əldə etdiyi elmi – mədəni tərəqqi səviyyəsini, eləcə də qurduğu əlaqələrin dinamika və coğrafiyasını müəyyənləşdirmək üçün zəngin material verir. Hər hansı bir dilin zəngin olması dövrün tələblərinə uyğunluğunun nəticəsidir və bu inkişaf prosesi həmin dildə danışanların tarixi inkişafı ilə qarşılıqlı asılıdır. Xalqın tarixən inkişafı onun dilinə təsir edir, dili zənginləşdirir və zaman-zaman formalaşmasında rol oynayır.

İctimai həyatımızın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada xarici dilləri bilmədən qarşıya qoyulan məsələləri müvəffəqiyyətlə həll etmək mümkün olsun. Seçdiyi ixtisasdan asılı olmayaraq hər bir adam xarici dillərdən heç olmasa birini yaxşı bilməlidir. XIX əsrin tanınmış

Azərbaycan şairi və maarifçisi S. Ə. Şirvaninin məşhur bir kəlamını yada salmaq istərdim:

Öyrən, rusca – almanca,
Möhtac olma dilmanca.

Alınmalar əsasən kütləvi informasiya vasitələrinin yayılması, ticarət və immiqrasiya hesabına baş verir. Xalqlar arasında əlaqələr nə qədər çox olarsa, dilə bir o qədər çox söz daxil olar. Hər hansı bir dilin zəngin olması dövrün tələblərinə uyğunluğunun nəticəsidir və bu inkişaf prosesi həmin dildə danışanların tarixi inkişafı ilə qarşılıqlı asılıdır. Yəni xalqın tarixən inkişafı onun dilinə təsir edir, dili zənginləşdirir və zaman-zaman formalaşmasında rol oynayır.

İngilis dili dünyanın görkəmli və ən zəngin dillərindən biri hesab olunur. Ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, yeni texniki nailiyyətlər, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, elmin inkişafı və digər amillər ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsir göstərmiş, onun zənginləşməsi ilə nəticələnmişdir. Çox sayda dildən ingilis dilində sözlər və ifadələr keçmişdir. İngilis dili müəyyən bir dildən çoxlu sayda sözlərin alındığı bir çox dövrlərdən keçmişdir. Latın, fransız və yunan dilləri ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rola malikdir.

Müasir ingilis dili uzun və çətin inkişaf yolu keçmişdir. İngiltərə uzun tarixi ərzində bir sıra işğalların şahidi oldu və nəticədə işğalçıların dillərindən çoxlu sözlər ingilis dilinə daxil oldu. İngilis dilinin zənginləşməsində bir çox Avropa dillərinin təsiri olmuşdur. İngilis dilində işlənən fransız mənşəli alınmalara aid nümunələr: tete-a-tete-üz-üzə söhbət, bon voyage-xoş səyahətlər, chic-tərzi və dəbli, avant garde-avanqard, yenilikçi, debut-səhnəyə ilk çıxış, facade-binanın fasad örtüyü, detente-ölkələrarası gərginliyin azalması, regime-rejim, briqade-briqa-

da, manoeuvre-manevr, restaurant-restoran, menu-menyu, champaign-şampan.

Bu dillərlə yanaşı ingilis dilinin lüğət tərkibinin formalaşmasında latın və yunan dillərinin müəyyən rolu olmuşdur. XVI – XVII əsrlərdə Latın və yunan dillərindən külli miqdarda söz ingilis dilinin lüğət tərkibinə keçmişdir. Latın mənşəli sözlər, əsasən ədəbiyyat vasitəsilə dilə keçmiş, getdikcə öz formasını itirmiş və adiləşmişdir. İtalyan alınma sözləri intibah hərəkatının mənbəyi olan italyan dilindən Avropa dillərinə, eləcə də ingilis dilinə çoxlu sözlər keçmişdir.

Latın dilindən keçən söz və ifadələr: bona fide-xoş niyyətli, curriculum vitae- tərcümeyi-hal, ego-özündən razılıq, post mortem-ölümündən sonra, per capita- adam başına düşən gəlir, stree-küçə, camp-düşərgə. Coğrafi yer adlarından muasir ingilis dilinə **-chester** (Latın castrum) sonluğu ilə bitən adlar: Manchester, Gloucester, Winchester; yunan dilindən keçən sözlər: microphone-mikrofon, phonology-fonologiya, philology-filologiya, dialogue-dialoq, comedy-komediya, gymnastics-gimnastika, synonym-sinonim, scene-səhnə, tragedy-faciə; italyan dilindən keçən sözlər: profile-profil, balcony-balkon, fresco-freska, cantata-kantata, concerto-konsert, sonata-sonata, violencello-violonçel, macaroni-makaron, gazette-qəzet; rus dilindən keçən sözlər: tsar/czar-çar, taiga-tayqa, beluga-ağbalıq/beluqa, tundra-tundra, rouble-rubl, kvas-kvas, bolshevik-bolşevik.

Dünyanın müxtəlif dillərindən ingilis dilinin lüğət tərkibinə çoxlu sözlər keçmişdir: **alman**: kindergarten-uşaq bağçası, blitz-çox çalışmaq, nickel-nikel, zink-sink, cobalt-kobalt, quartz-kvars, masterpiece-şah əsəri, iceberg-aysberq, poodle-pudel; **ispan**: siesta-xüsusilə isti ölkələrdə günorta yuxusu, patio-teras, guitar-gitara; **italyan**: bravo-afərin; **hindistan**: sari-sari, jungle-cəngəllik, rupee-rupi, cashmere-kaşmir, shampoo-şampun, cot-çarpayı; **holland**: yacht-yaxta, boom-minnət, dock-bərə, easel

/malbrett-molbert, landscape-mənzərə, drill-qazmaq, onslaught-hücum; **çin**: china-çin, tea-çay; **fars**: bazaar, dervish, caravan; **türk**: bey, effendi, pasha.

Bir çox Azərbaycan sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibinə keçmişdir. Azərbaycan dilindən keçən sözlər: manat, mugham, tar, pyty, parcha-bozbaş, dushbara, dovgha, pilaff, kabab, lyulya-kabab, shakerbura, paxhlava, fasali, shor-qoqal.

İngilis dili bu gün də alınma sözlər hesabına öz lüğət dairəsini zənginləşdirir. İngilis dili öz tarixi inkişaf prosesində külli miqdarda alınma söz qəbul etsə də, bu dil öz xarakterik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Gülzar Muxtarzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0001-5388-5373>
muxtarzadegulnar@gmail.com

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN ŞEİRLƏRİNDƏ VALİDEYN VƏ ÖVLAD MÜNƏSİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: M.Ə.Sabir, şeir, valideyn, övlad, tərbiyə
Keywords: M.A.Sabir, poetry, parent, child, upbringing

Ailə cəmiyyətin mühüm bir hissəsidir. İnsanın dünyaya gəl-
diyi gündən təmali, özünəməxsus şəxsi və psixoloji xüsusi-
yətləri, tərbiyəvi cəhətləri, xarakteri məhz ailədə formalaşır.
Dahi şairimiz M.Ə.Sabir xüsusi bir ustalıqla bu məsələrdən bəhs
etmişdir. Şairin bu mövzuda yazdığı şeirlərdən aydın olur ki,
uşaqlar, bizim gələcəyimizdir və onları hərtərəfli inkişaf etmiş
şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq ümumxalq əhəmiyyətli bir məsə-
lədir. Valideyn-övlad münasibətləri, uşaqların tərbiyəsi kimi
mövzular maarifçi Mirzə Ələkbər Sabiri dərindən düşündürmüş-
dü. Müdrik şairimiz bu məsələdə tək uşaq şeirləri yazmaqla işini
bitmiş hesab etməyib, həmçinin, hansı vasitə, üsul və tərzlərdən
istifadə etməyin yollarını da göstərmişdi. Onun “Ol gün ki, xaliq
edər sənə lütf bir övlad” satirasına nəzər yetirək:

Öyrət ona, əlbəttə, özün bir neçə mövhum,
Məhdud ola məsum;
Bu sayədə ömr eyləyə dünyada o məzlum,
Hər haləti məzmun;
Tək-tək dil açanda ona təlim elə hədyan,
Həm olma peşiman;
Bildir ona min dürlü qəbahətləri hər an,
Alsın ələ ünvan;

On yaşa yetincə uşağın eyləmə qəflət,
Qandır neçə bidət;
Ta on beşə yetdikcə tapa işdə məharət,
Həm eyləyə adət;
Göndərmə onu məktəbə, dəng eyləmə başın,
Tökmə üzə yaşın;

Şair satira dili ilə valideynlərə öz tövsiyələrini, övlad tərbiyəsində nələrin vacib olduğunu bildirir. Valideynləri cəhalətdən uzaq olmağa, uşağa soyuq olan kimi cindara deyil, təbibə üz tutmağa səsləyir. Həmçinin övladını məktəbə getməyə cəlb etməklə gələcəkdə işsizlikdən və bیکarlıqdan qumar oynayan, quldurluq edən insana çevrilməsinin qarşısının alınma biləcəyini söyləyir.

“Dəbistan” jurnalında çap olunmuş “Millət şərqi” şeirində uşaqlarını məktəbə cəlb etməyən valideynlərə üz tutaraq deyirdi ki, əgər cənnət, hətta cənnətin misilsiz guşəsini arzulayırsınızsa, o zaman övladlarınızı elmə yiyələnmək və təhsil almaq üçün məktəbə göndərin:

Məktəb, məktəb, nə dilguşasən,
Cənnət, cənnət desəm səzasan.
Şadəm, şadəm təfərrücündən,
Əlhəq, əlhəq gözəl binasən!

Təəssüf ki, həm Sabirin yaşadığı dövrdə, həm də bugünkü günümüzdə belə övladını məktəbdən, təhsildən yayındırmağa çalışan valideynlər var. Sabirin “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!” satirasına nəzər salaq:

Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?
Dəng oldu qulağım.
Jurnal, qəzetə, hər zəvü hədyan oxumaqdan

İncəldi uşağım.
....Heyhat ki, tədbir ola bu xanəxərəbə,
Zail olub əqli.
Dərsə, qəzetə, məktəbə, jurnala, kitabə
Mail olub əqli.
Yıxdın evimi, eylədin övladımı zayə,
İş keçdi məhəldən.

Şeirdən aydın olur ki, ata obrazı övladının təhsil almasına, qəzet, jurnal oxumaqla maariflənməsinin əleyhinədir. Hətta o bu məsələdə öz həyat yoldaşını təqsirli hesab edir, övladını “zay” etdiyini deyir. Ata düşünür ki, oğlu da onun kimi azadə dolanmalı, qol gücü ilə şöhrət qazanmalı, qarətlər edərək rahat yaşamağı seçməlidir. Şair “Ata nəsihəti” şeirində də bundan əvvəlki satiradakı ata obrazı ilə eyni düşüncədə olan obraz yaratmışdır. Sabirin digər satiralarından fərqli olaraq, qatı inkar, qarğış, vurub dağıtmağa, yol kəsməyə, qarətə çağırış yolu tutan bu elm, təhsil düşməni olan satirik qəhərəman burada adından görüldüyü kimi nəsihətə əl atmışdır. Nəsihət şairin mənfi qəhərəmanın daxili dünyasını, düşüncəsini, xarakterini ortaya çıxaran vasitəyə çevrilir:

Bəsdir, ey oğul, boş yerə bu elmə çalışma,
Qanın tələf oldu!
Gündüz, gecə səy eyləyibən dərsə alışma,
Canın tələf oldu!
Bu şəhridə çoxdur, görürəm, elm oxuyanlar,
Onlar nə tapıblar?
Divanədilər malını bu yolda qoyanlar,
Guya ki, yatıblar.
Çoxdur zərəri adəm üçün elm oxumağın...

Şeirin ilk misralarından sakit bir tərzdə oğlunu məktəbdən, elmdən uzaqlaşmağa çağıran, elm qazanmaq yolunda malını

xərcləyənlərə irad tutan ata elm və təhsilin zərərli olması barədə dəlillərini sadalayır: məktəbdə nəşənə acı qatılacaq, gözünün nuru gedib kor olacaqsan, canın sağ olmayacaq, rəngin saralacaq, xəstə düşəcəksən, bağıında yağ olmayacaq. Bunlar fiziki olaraq görünən təhlükələrdir. Ata oğlunun mənəvi-əxlaqi planda hansı təhlükələrlə üzləşəcəyini sadalamaqla narahatlığını söyləməyə davam edir: axırda universitet oxuyub sosializm, demokratiya, bərabərlik deyəcəksən, qanunları bəyənməyəcəksən, hakimiyyəti qəbul etməyəcəksən, ocağa, pирə şəkk gətirəcəksən. Atanı məhz ən çox narahat edən də bu sonunculardır, mənəvi-əxlaqi aləmdə, ictimai düşüncədə baş verən dəyişikliklərdir. Elm öyrənməyin, dərslər oxumağın zərərli tərəflərindən danışaraq fikrini əsaslandırmağa çalışsan, yaxşıya pis, pisenə yaxşı deyən ata şeirin sonunda əsl məqsədini bildirir: Oğlum, get qaçaq ol, quldurluq et, xalqı tala, qeyrətdən uzaq ol. Şeirin ideyası nadanlığın, tərbiyəsizliyin, quldurluğun dərslər oxumaqdan, elm qazanmaqdan, xalqa yararlı olmaqdan üstün tutulduğu bir dünyanın tənqidi və bu dünyaya əks olan bir aləmin arzu edilməsindən doğur.

“Ata nəsihəti” satirasında iki iştirakçı var: nəsihət, məsləhət verən ata və nəsihət olunan oğul. Şeirdə ata fəaldır: danışır, irad bildirir, tənqid edir, lağa qoyur, nəsihət verir. Şeirdə oğul aktiv deyil, dinləyici mövqeyindədir, danışmır, hər hansı bir fikir bildirmir. Satirik obrazın nəsihətamiz monoloqundan, narazılıq və qeybətlərindən, oxucu anlayır ki, oğul köhnəlmiş qaydalarla yaşamır, dərslər oxuyaraq, elm qazanaraq müasir insan olmaq istəyir. Hər kəsi sevindirməli olan bu xüsusiyyət şeirin satirik obrazını qəzəbləndirir. Ona görə də dolayı yolla, cəmi iki cümlə ilə gəncləri elmə, məktəbə təşviq edənlərə nifrətini bildirir, tənə vurur.

Buna da diqqət yetirmək lazımdır ki, ata öz oğlu ilə münasibətdə ehtiyatlıdır, ona "dideyi-rövşən" (gözüm nuru) deyər müraciət edir, fiziki güc, zorakılıq üsulu ilə, təhqirlə danışmır,

nəsihət yolu tutur, oğlunu yolundan döndərmək üçün öz ağılnca, öz düşüncəsinə görə məntiqi dəlillər, sübutlar gətirir. Atanın sübutları gülüş doğurur, satirik qəhrəmanın düşüncəsinin, qəbul etdiyi, arxalandığı dəyərlərin nə qədər çürük olduğunu göstərir. Oğluna nəsihətdə öyüdverici sözlər seçən, ona qarşı davranışlarında yumşaq tərz nümayiş etdirən ata oğlunu məktəbə, elmə təşviq edən adamlardan danışanda sərt sözlər seçir, istehzal danışır ("divanə olublar", "hər bir gədə", "ax, ax, a beyinsiz") köhnə qaydalara, inanclara qarşı olanları ittiham edir.

Belə qənaətdə gələ bilərik ki, M.Ə.Sabirin şeirlərində valideyn-övlad münasibətlərində vacib məqamlardan bəhs olunmuş, bununla yanaşı bu məsələdə yaranmış problemin həlli də göstərilmişdir. Ailədəki saflıq, mehribanlıq, səmimiyyət, yüksək ideal uşağın mənəvi cəhətdən sağlam böyüməsi üçün ən etibarlı zəmindir. İlk dəfə dünyaya göz açan uşaq ailədə hökm sürən münasibətlər mövqeyindən ətraf mühitə qiymət verir; ailə münasibətlərində cəmiyyətin bir növ modelini görür. Buna görə də istər ailədə, istərsə də hər hansı bir kollektivdə uşaq-yeniyyətə elə bir qayğı ilə əhatə olunmalı, ona elə bir şərait yaradılmalıdır ki, o, keçmişin iyrənc qalıqları - oğurluq, quldurluq, şəxsi mənfəət güdmək kimi hərəkətlərə yol verməsin: öz insanlıq ləyaqətini səmərəli, şərəfli əməkdə görsün.

Sübhanə Xudaverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Ağcabədi filialı
<https://orcid.org/0009-0007-5099-9624>
moylanverdiyevasubhana@gmail.com

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

Açar sözlər: uşaq, ailə, tərbiyə, məktəb, valideyn

Keywords: child, family, upbringing, school, parent

Ümumitəhsil məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifələr sırasında məktəbin, ailənin, əmək kollektivlərinin, ictimai təşkilatların gənc nəslin tərbiyəsində pedaqoji fəaliyyət vəhdətinin daha da inkişaf etdirilməsidir.

Uşaq ilk həyat dərslərini ailədə alır. Onun ilk müəllimləri və tərbiyəçiləri atası və anası olub. Çoxdan müəyyən edilmişdir ki, uşaq üçün ümumi ailənin gündəlik sevinc və kədəri, uğur və uğursuzluqları mehribanlıq və həssaslıq, insanlara qayğıkeş münasibət doğuran mənəbdir. Ailə uşağa xeyir və şər, əxlaq normaları, icma qaydaları, ilk iş bacarıqları haqqında ilk təsəvvürlərini verir. İnsanın həyat planları və idealları məhz ailədə formalaşır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələri və məktəblər, düşərgələr və əmək kollektivləri, kitablar, teatr, radio, kino və televiziya, həyatımızın bütün strukturu uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında fəal iştirak edir.

Bütün bunlar doğrudur, amma ailənin təsiri xüsusidir, çünki, uşağın ilk addımları məhz buradan başlayır. Və buna görə də valideynlərin əxlaqi mədəniyyətinin səviyyəsi, onların inancları, həyat planları və məqsədləri, sosial ünsiyyət təcrübəsi, ailə ənənələri və davranış normaları, bir sözlə, ailənin bütün ab-havası uşağın tərbiyəsində həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir ata, hər bir ana həm ağılı, həm də ürəyi ilə dərk etməlidir ki, ailənin xalq qarşısında övladlarını əsl insan, vətəninin vətənpərvərləri kimi böyütməkdən daha mühüm və şərəfli vəzifə yoxdur və ola bilməz. Xoşbəxt ailələrin uşaq böyütmək təcrübəsi çox böyük sosial dəyərə malikdir, bütün cəmiyyətimizin mənəvi-əxlaqi zənginləşməsinə töhfə verir.

Ailə tərbiyəsinin məzmunu təhsilin məqsədi ilə müəyyən edilir və uşağa tanış olan təbii şəraitdə gündəlik həyata keçirilir.

Məktəblilərin təhsil fəaliyyətinin uğuru daha çox onların müstəqil ev tapşırıqlarının düzgün təşkilindən və müvafiq cədvəldən asılıdır.

Ailədə tələbələrin bədən tərbiyəsi, bir tərəfdən, xüsusi fiziki məşqlərin təşkilini, digər tərəfdən, valideynlər tərəfindən sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə və uşağın bədəninin ümumi fiziki inkişafına təsir edən müəyyən şərtlərin yaradılmasını əhatə edir. Belə şərtlərə rəşional qidalanma, məişət gigiyenası və geyim daxildir.

Ailədə uşaqların əmək tərbiyəsinə rəhbərlik edərkən valideynlər onun təşkili üçün məlum pedaqoji tələblərə əsaslanırlar: əmək tərbiyəsinə mümkün qədər erkən başlamaq; uşaqların yaşına və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq iş tapşırıqlarını seçmək;

Valideynlər övladlarına yüksək mənəvi keyfiyyətlər, vətəna məhəbbət, zəhmətkeşlik, dürüstlük və doğruçuluq, sadəlik və təvazökarlıq, həssaslıq və diqqətlik, davranış mədəniyyəti aşılayır.

Estetik tərbiyə uşaqları həyatda, işdə və sənətdə gözəlliklə tanış etməkdən ibarətdir. Uşaqlarda ilk estetik hisslər çox erkən, parlaq oyuncaqlar, xalq nağılları, musiqi əsərləri ilə tanışlıq prosesində yaranır. Sonralar gözəllik qavrayışı muzeylərə, kinoya, teatrlara baş çəkməklə zənginləşir. Tədrisən estetik qavrayış əsasında estetik təsəvvürlər, anlayışlar formalaşır.

Ailə mühitində gündəlik həyatın estetikası böyük rol oynayır: uşağın yaşadığı otaq, ətrafındakı əşyalar, paltarlar. Bütün bu xarici mühit sadə, rahat, gigiyenik olmalı, bədii zövqün inkişafına, xoş əhval-ruhiyyənin yaranmasına şərait yaratmalıdır. Rahat və sadə formalı əşyalar, məşhur rəssamların rəsmlərinin reproduksiyaları otağı bəzəyir. Təvazökar, səliqəli, zərif geyim səliqə və dəbli və zövqsüz hər şeyə tənqidi münasibət öyrədir.

Ailə tərbiyəsinin ciddi fəsadlara yol açan digər ifrat məqamı isə valideynlərin uşağa kor-koranə, hər şeyi bağışlayan məhəbbətindən irəli gələn uşaqların ərköyünləşməsi və korlanması ilə bağlıdır. Özləri zəhmətkeş olan, bu yolda çoxlu çətinliklərlə üzləşmiş belə valideynlər uşağı məşəqqətlərdən qorumağa, ona işsiz, xoş həyat yaşatmağa, onun zəif cəhətlərinə yol verərək, nəinki istəklərinə, həm də şıltaqlıqlarına tabe olmağa çalışırlar.

Ailə tərbiyəsində başqa bir səhv növü ata və ana, yaxud valideynlər və yaşlı nəsil (baba-baba) tərəfindən vahid və müəyyən xəttin olmaması ilə bağlıdır. Bəzilərinin sərtliyi və tələbkarlığı başqalarının hər şeyi bağışlayan sevgisi ilə aradan qaldırılır. Bu şəraitdə bir fürsətçi, yaşlı qohumların qurulmuş münasibətlərindən istifadə edən ikiüzlü bir insan yetişir.

Gülşən Abbasova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-1530-937X>

gulsen.babayeva.1994@mail.ru

ÖLKƏDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı, qlobal bazar, inkişaf strategiyası, müasir bazar iqtisadiyyatı, strateji təhlil, iqtisadi fəaliyyət, istehlak bazarı*

***Keywords:** food security, global market, development strategy, modern market economy, strategic analysis, economic activity, consumer market*

Kənd təsərrüfatında sosial qanunauyğunluqlar kənd təsərrüfatının qurulması zamanı özünü göstərir. İstehsalatda sahibkar və ya menecer məhdud sayda və ixtisasa malik əmək resurslarına arxalana bilər. Daha inkişaf etmiş ev təsərrüfatlarının təmin edilməsi əlavə işçi qüvvəsinin artırılması üçün şəraitə böyük maliyyə vəsaiti tələb olunur. Bu iqtisadi, kənd təsərrüfatında şirkətlərin inkişafı üçün əmək məhsullarının inkişafı, texnologiyanın tətbiqi və müasir istehsal üsullarına investisiya yatırılması vacibdir. Maliyyə və kənd təsərrüfatı istehsalının effektiv idarə edilməsi, təsərrüfat istehsalının dayanıqlığını artırmağa və daha geniş inkişaf imkanları yaratmağa kömək edir. Bu, həmçinin əlavə sahələrin məhsuldarlığını artırmağa məhsul istehsalının keyfiyyətini yüksəltməyə və bazar tələblərinə uyğun olaraq təşkil edilir. Digər tərəfdən, yaşayan əmək qabiliyyətli əhali kənd seqmentlərində məşğulluğa arxalana bilər, lakin bu halda sənaye sahələrinin çox məhdud çeşidi onların iş imkanlarını

əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Kənd və meşə təsərrüfatı, bəzi emal sənayesi, istehlak və ticarət xidmətləri kimi sahələr iş yerləri yaratsa da, bu sahələrin inkişafı və işgüzar potensialı məhduddur. Beləliklə, əhalinin əksəriyyəti yalnız kənd təsərrüfatı və təbii resurslardan asılı olan işlərdə fəaliyyət göstərir, bu da həm iqtisadi inkişafı, həm də sosial rifahı təhdid edə bilər. Kənd yerlərində daha geniş və müxtəlif sənaye sahələrinin yaradılması və inkişafı, məşğulluq imkanlarının artırılması və əhalinin daha keyfiyyətli həyat şəraiti ilə təmin edilməsi üçün mühüm bir addım olardı (1).

Məlum olduğu kimi, kənd sakinlərinin ən bacarıqlı hissəsinin şəhərlərə miqrasiyası ilə əlaqədar sənayeləşmə prosesləri, kənd iqtisadiyyatında kənd çətinliklərinə və məhsuldarlığın azalmasına səbəb ola bilər. Bu, həmçinin kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirilməsi və daha effektiv idarəedilməsi üçün əlavə çətinliklər yaradır. Şəhərlərə miqrasiya, şəhər mərkəzlərində daha yaxşı iş və həyat şəraiti axtaran kənd əhalisinin artan sayını göstərir, lakin bu, kənd yerlərində işçi qüvvəsinin qıtlığına və kənd təsərrüfatı istehsalında yeniliklərin tətbiqini çətinləşdirir. Nəticədə, bu proses kənd təsərrüfatının inkişafını ləngidə bilər və regional iqtisadi qeyri-bərabərliyi dərinləşdirə bilər. Təkcə Azərbaycanda deyil, həmçinin digər ölkələrdə də kənd təsərrüfatı sektorunda sivil dövlətlərdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qocalması, gəncləri kənddə saxlamaq üçün tədbirlər sisteminin işlənilməsinin zəruri edilməsi (2).

Kənd təsərrüfatı sektorunun yuxarıda qeyd edilən iqtisadi inkişafda rolu və bəzi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq formalaşdırılan kənd təsərrüfatı siyasəti bu gün milli səviyyədə həyata keçirilən siyasətin tərkib hissəsi olmaqla fərqli istiqamətləri özündə birləşdirir və bu zaman kənd təsərrüfatı sektor və kənd təsərrüfatı sektoru istehsalçılarının daim dövlətin xüsusi qoruyucu tədbirlərinə tabe tutulması prinsipi gözlənilir (3).

Qeyd edilənlərlə yanaşı bazar iqtisadiyyatı şəraitində aparılan kənd təsərrüfatı siyasəti tədbirləri mövcud olan təsərrüfat münasibətlərinin səmərəliliyini yüksəldərək, onların daha da inkişaf etdirilməsinə xidmət edərsə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əvvəlki münasibətlərin tamamilə aradan götürülüb yeniləri ilə əvəzlənməsinə xidmət edir və yenilərini formalaşdırmaq yolu ilə aparılır. Bu fonda sabit iqtisadiyyat şəraitində kənd təsərrüfatı siyasəti məhsulların buraxılış həcmi və qiymətini lazımı səviyədə saxlamaq, onların sığorta olunmasını təmin etmək, su və torpaq resurslarını qorumaq, kənd təsərrüfatına xammal yardımı etmək, kənd təsərrüfatı sahəsində elmi-tədqiqatları genişləndirmək, dünya bazarlarında məhsulların satışını stimullaşdırmaq, fermerlərin kreditləşdirilmə problemlərini həll etmək kimi vəzifələri həyata keçirsə də, bazar iqtisadi sistemində onun qarşısında bir sıra məqsədlərin həyata keçirilməsi durur (4).

Tədqiqatın məqsədi Qeyd edilən məqsəd və vəzifələri həyata keçirdikdən sonra keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər üçün əsas olan növbəti problem kənd təsərrüfatı sektorunun bazar münasibətləri əsasında tənzim edilməsi sisteminin yaradılmasıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən, başlıca vəzifələr kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

➤ bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə uyğun şəkildə normativ-hüquqi bazanın yaradılması;

➤ kənd təsərrüfatı bazarlarında sağlam rəqabət mühitinin yaradılması;

➤ kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı və dayanıqlı inkişafının stimullaşdırılması;

➤ düzgün proteksionizm siyasətinin həyata keçirilməsi, ərzaq məhsullarının idxalına rüsumlar, gömrük tənzimləməsinin köməyi ilə ərzaq təhlükəsizliyinin məsləsinin təminat altına alınması;

➤ beynəlxalq investisiyalar üçün əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması;

➤ kənd təsərrüfatı sektorunun problemlı məsələləri üzrə əsas elmi-texniki istiqamətlərin maliyyələşdirilməsi.

Hal-hazırda kənd təsərrüfatı sektorunda həyata keçirilən siyasətin daha yaxşı başa düşülməsi və təsirinin yüksəldilməsi səbəbilə bu sektorun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin və milli iqtisadiyyatda oynadığı rolun daha da ciddi tədqiq edilməsi ehtiyac vardır. Müxtəlif qaynaqlar əsasında kənd təsərrüfatı sektorunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini və milli iqtisadiyyatda oynadığı rolu aşağıdakı şəkildə göstərmək mümkündür (5):

❖ Kənd təsərrüfatı sektorunun əhalinin həyatı üçün gündəlik tələbat mallarının əksər hissəsini təmin edir. Bu məhsulların əhəmiyyətli hissəsini kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal olunan ərzaq məhsulları təşkil edir. Bu nöqtəyə nəzərdən ərzaq məhsulları təmin olunma sisteminin coğrafi mühit və mədəni amillər əsasında formalaşdığını, insanların ərzaq məhsulları ilə təminatının strateji əhəmiyyət kəsb etdiyini ələ alaraq hər ölkənin spesifik, müstəqil kənd təsərrüfatı sisteminin olması ictimai bir vəzifə kimi meydana çıxır;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal olunan məhsullar sənaye müəssisələrinin əsas xammal resursudur. Toxuculuq, yeyinti kimi bir sıra sənaye müəssisələrində istehsal olunan əsas xammal resursları kənd təsərrüfatı sektoru tərəfindən təmin olunduğundan bu sektor davamlı və dayanıqlı sənaye inkişafı nöqtəyə nəzərindən də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

❖ kənd təsərrüfatı sektoru, həmçinin sənaye məhsulları üçün geniş bazardır. Xüsusilə maşınqayırma və neft-kimya olmaqla bir çox sənaye sahələrinin məhsulları kənd təsərrüfatı sektorunda geniş şəkildə istifadə olunur;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda mövcud olan kapital yığımları sənaye müəssisələri üçün investisiya resursudur. II Dünya müharibəsindən sonra inkişaf iqtisadiyyatının mühüm tədqiqat obyektlərindən biri də kənd təsərrüfatı sektorunda yardılan əlavə

dəyərin ölkənin sənaye ölkəsi olması yolunda uğurlu istifadə olunması ilə əlaqədardır;

❖ kənd təsərrüfatı sektoru ətraf mühitin təmizliyi nöqtəyindən nəzərdən səmərəli sahədir. Bu sahədə tullantısız texnologiyadan istifadə edilmə imkanlarının böyük olması onu ekoloji cəhətdən səmərəli edir;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal olunan əmtəələrin əhəmiyyətli bir qismi ixrac olunduğundan ölkə üçün valyuta mənbəyi rolunu oynayır. İnkişafın başlanğıc mərhələsində olan respublikalarda sənayeləşməyə təkan verən amillərdən biri də xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsidir. Bu amil idxalın yerinə yetirilməsində kənd təsərrüfatı sektorunun ixracından əldə edilən kapital resursları əsas qaynaqdır (6);

❖ kənd təsərrüfatı sektoru elmi-texniki inkişafın təsirinə ən çox məruz qalan sektorlardandır. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı sektorunda məşğulluğun payının cəmi 2-4% olması elmi-texniki inkişafın göstəricisidir və bu iqtisadi fəal əhalinin digər sahələrə yönəldilməsinə rəvac edir. Digər bir tərəfdən elmi-texniki inkişaf məhsul çoxluğu yaradaraq qiymətlərin aşağı düşməsinə və əhalinin sosial vəziyyətinin daha da yaxşılaşmasına kömək edir;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda rəqabət daha mühiti daha sağlamdır. Çoxlu sayda istehsalçı mövcud olduğundan sağlam rəqabət mühitinə geniş imkanlar açılarsa da bəzən rəqib istehsalçıları əkib-becərilən torpaqların həcmi müəyyən etmək kimi istehsal qərarlarını proqnozlaşdırmağın çətin olması bazar strukturunu düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir;

❖ kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal ərazilərinin kəmiyyət-cə böyük olması əlavə xərclər meydana gətirir. Ələlxüsus gəlirlərin bölgüsündə iştirak etməyən işçilərə nəzarət etmək üçün böyük həcmdə əlavə xərclər tələb edilir

Kənd təsərrüfatında istehsalın miqyasının müntəzəm artımı, artımın nəticələrinin həyat keyfiyyətinə təsiri, iqtisadi sferada

cəmiyyətin və dövlətin qarşısında duran problemlərin çətinləşməsi ilə əlaqədar bütün iqtisadi sistemin, bu sistemin ayrı-ayrı sektorlarının və elementlərinin fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zərurəti artır. Bu kontekstdə dövlət və bazar tənzimləmə mexanizmlərinin uyğunlaşdırılması nəzərə tutulmaqla, dövlət qurumlarının seçilmiş sahibkarlıq subyektləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili formaları, habelə idarəetmənin məqsədləri, mexanizmləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Təcrübədə inkişaf etmiş qərb ölkələrinin hər birində kənd təsərrüfatı sferasında hüquqi, inzibati və iqtisadi dəstəyin müxtəlif forma və metodlarından istifadə edirlər. Kənd təsərrüfatı sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasını bu sektorun inkişafında əlverişli mexanizmin yaradılması, məzmunu isə sahibkarlığın məqsədyönlü inkişafı üçün dövlət orqanları tərəfindən hüquqi və iqtisadi təminat və stimulların verilməsi, eləcə də güzəştli əsaslarla sektora investisiya və maliyyə resurslarının qoyuluşunun təşkilindən ibarətdir (7).

Ədəbiyyat

1. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorlarını əhatə edən Strateji Yol Xəritələri” (6 dekabr 2016-cı il).
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” (6 dekabr 2016-cı il).
3. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” (15 sentyabr 2008-ci il).
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (24 fevral 2014-cü il).
5. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” (25 avqust 2008-ci il).

6. “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (23 oktyabr 2004-cü il).
7. “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (23 oktyabr 2004-cü il).

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Məhbubə Əzizova

Azərbaycan Tibb Universiteti

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-8354-9220>

mahbuba_fsa11@yahoo.com

ADENOMIOZUN MÜXTƏLİF FORMALARI OLAN QADINLARIN REPRODUKTİV ANAMNEZİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: adenomiyoz, diffuz forma, düyünlü forma, diaqnoz, sonsuzluq, uşaqlıq, differensial diaqnoz

Keywords: adenomyosis, diffuse form, nodular form, diagnostics, infertility, uterus, differential diagnostics

Çoxsaylı tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, reproduktiv sistemin tənzimi və hormondanasılı patologiyaların patogenezi məsələləri hələ də tam öyrənilməmişdir. Bu problemlər həm elmi sahədə, həm də praktik təbabətdə mürəkkəb və aktualdır. Ginekoloji praktikada reproduktiv yaşda olan qadınlar arasında ən çox yayılmış xəstəliklərə mioma və adenomioz aid olunur, çünki çox vaxt radikal əməliyyatların səbəbi bu xəstəliklər hesab olunur.

Son illərdə bütün dünyada mioma və adenomioz kimi patologiyaları olan xəstələrin sayında artım müşahidə olunur və bu iki xəstəliyin birləşməsi getdikcə artır (85% -ə qədər), əksər hallarda bu endometriumun hiperplastik prosesləri fonunda yaranır. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, sorğuda iştirak edən adenomiozu olan qadınların 92,4±1,6%-nin anamnezində hami-

ləlik olmuşdur. Araşdırma göstərmişdir ki, hamiləliklərin $92,4 \pm 1,6\%$ -i doğuşla başa çatmışdır. Bu sorğuda olan qadınların $27,23 \pm 2,9\%$ -i bir, $39,29 \pm 2,6\%$ -i iki, yalnız $25,89 \pm 2,9\%$ -i üç və daha çox doğuş müşahidə edilmişdir.

Beləliklə, adenomiozun diffuz forması olan xəstələrdə əksər hallarda doğuş olmamışdır, bu, yəqin ki, endometrium hiperplaziyasının yaranmasına səbəb olan anovulyator tsiklların yüksək tezliyi ilə əlaqədar olmuşdur. Ən çox bir doğuş 1-ci qrup xəstələrdə ($31,13 \pm 4,5\%$), iki doğuş daha çox 2-ci qrup xəstələrdə ($44,92 \pm 4,6\%$), üç doğuş isə 1-ci və 2-ci qrup xəstələrdə eyni sayda olmuşdur, müvafiq olaraq - $26,41 \pm 4,3\%$ və $25,43 \pm 3,9\%$. Bütün klinik qrupların xəstələrində süni abortlar icra edilmişdir.

Adenomiozdan əziyyət çəkən 224 xəstədən 54 xəstə ($21,11 \pm 2,7\%$) bir dəfə süni abort etdirmişdir; 70 xəstə ($34,25 \pm 3,2\%$) iki dəfə, $44,64 \pm 3,3\%$ (100 xəstə) isə ümumiyyətlə abort etdirməmişdir. Qruplar üzrə abort nisbətlərinin təhlili zamanı adenomiozu olan xəstələrlə klinik qruplar arasında statistik əhəmiyyətli fərq aşkar edilməmişdir. Adenomiozun ağırlığı ilə keçirilmiş abortların tezliyi arasında əlaqənin olmaması nisbi tezliklərin təxminən eyni paylanması özünü göstərmişdir.

Adenomiozun diffuz forması olan xəstələrdə daha tez-tez spontan abort rast gəlinmişdi, onlardan 8-i adenomiozun düyünlü forması olan 2-ci qrup xəstələrdə $5,08 \pm 2,2\%$ -dən fərqli olaraq $7,54 \pm 2,6\%$ təşkil etmişdir. Tədqiq olunan qruplarda inkişafdan qalmış hamiləliklərin tezliyinin təhlili göstərmişdir ki, ən çox adenomiozun düyünlü forması olan xəstələrdə müşahidə edilmişdir: 118-dən 12-də, bu da $10,17 \pm 2,8\%$ -ə uyğundur.

Eyni zamanda, qruplar arasında inkişafdan qalmış hamiləliklərin tezliyində statistik əhəmiyyətli fərq aşkar edilməmişdir, yəni inkişafdan qalmış hamiləliklərin tezliyinin adenomioz mərhələsindən asılılığı olmamışdır. Elmi tədqiqatlarda bəzi alimlərin çoxdoğmuş qadınlarda və ya tez-tez uşaqlıqdaxili manipul-

yasiya edən qadınlarda, digər müəlliflərin isə əksinə, uzun müddət anamnezində sonsuzluğu olan qadınlarda adenomioz hallarının artdığını müşahidə etmişdirlər. Hər iki fakt bir-birinə zidd deyil, yalnız birləşdirici zonanın zədələnməsinin əhəmiyyətini sübut edir.

Tədqiqat qruplarında sonsuzluğun tezliyinin təhlili göstərmişdir ki, birincili sonsuzluq ən çox 1-ci qrupda (38,71%), adenomiozunun yayılmasının 3-cü mərhələsi olan xəstələrdə ikincili sonsuzluq isə 40,62% təşkil etmişdir. Eyni zamanda, müqayisə qrupunda 76,19% xəstədə sonsuzluq müşahidə edilmişdir.

Keyfiyyət dəyişiklikləri arasında orta statistik əhəmiyyətli əlaqə müşahidə edilmişdir. Eyni adlı qruplar üçün fərqlənən birincili sonsuzluq, ikincili sonsuzluq olmadıqda nisbi tezliklərin olması ilə özünü göstərmişdir. Beləliklə, məsələn, adenomiozunun diffuz forması yayılma mərhələsində sonsuzluğun nisbi tezliyi $90,57 \pm 2,8\%$, birincili sonsuzluğun nisbi tezliyi $5,66 \pm 2,3\%$, ikincili sonsuzluğun tezliyi $3,77 \pm 1,9\%$ təşkil etmişdir.

Adenomiozun düyünlü forması olan qrupda ikincili sonsuzluq tezliyi ($3,38 \pm 1,8\%$), birincili sonsuzluğun tezliyi $2,55 \pm 1,6\%$, sonsuzluğun olmaması isə $94,07 \pm 2,2\%$ təşkil etmişdir ki, bu da mühüm statistik əlaqə ilə təsdiqlənmişdir. Nisbi risk (NR) göstəricisinin hesablanması adenomiozun inkişafı üçün klinik əhəmiyyətli risk faktoru kimi ilkin sonsuzluğun mövcudluğunu müəyyən etməyə imkan vermişdir: adenomiozun diffuz forması olan 1-ci qrupda NR göstəricisi 1,86 etibarlılıq intervalı (EI) 95% (0,28-15,22) təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin sonsuzluq halların böyük əksəriyyətində endokrin mənşəlidir. İki və ya daha çox abort da əlverişsiz faktordur - 1-ci qrupda $NR = 2,36$ EI 95% (0,44-8,53). Beləliklə, adenomiozu olan qadınlarda reproduktiv anamnezin öyrənilməsi göstərmişdir ki, sorğu olunan xəstələrin yarısından çoxu anamnezlərində bir və ya daha

çox hamiləlik keçirmiş və onların demək olar ki, üçdə biri bir və ya bir neçə dəfə doğuş etmişdirlər. Bu kateqoriyadan olan qadınlar arasında hamiləliyin gecikmiş mərhələlərində sosial səbəblərdən induksiya ilə abort və hamiləliyin dayandırılması təcrübəsi çox müşahidə edilmişdir.

Elnurə Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-4151-1750>
seferovaelnure@mail.ru

Zərifə İsmayilova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-6916-7955>
durna.huseynli.00@list.ru

BOSTAN VƏ TƏRƏVƏZ BİTKİLƏRİNİN (LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNDƏ) ZƏRƏRVERİCİLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ TƏDQIQAT METODLARI

Açar sözlər: bostan, tərəvəz, zərərverici, bitki, metod

Keywords: melon, vegetable, pest, plant, method

Bostan və tərəvəz bitkilərinin, bir sıra əsas zərərvericiləri məlumdur ki, bunlara demək olar bütün əkin sahələrində daima rast gəlinir. Həmin zərərvericilərdən kələm və şəlgəm kəpənəyini, kələm güvəsini, kələm sovkasını, kələm mənənəsini, turp kəpənəyini, karadrınanı, bir neçə yarpaqyeyən böcəyi, taxtabiti, mişarçı və s. göstərmək olar. Lakin bir sıra polifaq zərərvericilər də məlumdur ki, məsələn, adi danadışi, müxtəlif sovkalar və s. pomidor, xiyar, badımcın və s. sahələrdə vaxtaşırı rast gəlinə bilər, əkinlərə müəyyən dərəcədə, kütləvi yayılma dövrlərində isə ciddi zərər verə bilirlər.

Bostan-tərəvəz zərərvericiləri və onların parazit və yırtıcılarının (entomofaqlarının) bioekoloji xüsusiyyətlərinin, say dinamikasının, yayılmasının və qidalanma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üzrə material toplanışı və müşahidələrin aparılması bölgənin müxtəlif təsərrüfatlarına marşrut ekspedisiyaları vasitəsilə

stasionar məntəqələrdə (Lənkəran, Lerik, Astara, Masallı) və eləcə də 6 rayonun 32 yaşayış məntəqəsinin bostan və tərəvəz sahələrində aparılmışdır. Materialların toplanması qəbul olunmuş entomoloji üsullarla, həşəratların növ tərkibinin təyin edilməsində metodik vasitələrdən, xüsusi təyinedici mənbələrdən istifadə edilmişdir. Başlıca zərərvericilərin, onların parazit və yırtıcılarının növ tərkibinə və mövsüm ərzində say dinamikasına dair tədqiqat işləri 3 mərhələdə - yaz, yay, payız fəsilələrində (hər fəsildə 15 gündən az olmayaraq) aparılmışdır. Zərərvericilərin və entomofaqların, bilavasitə əkin sahələrində və onların ətrafındakı biotoplarda müşahidə işləri aparmaq yolu ilə növ tərkibi aşkar edilmişdir. Bununla yanaşı rast gəlinən və parazitlə yoluxmuş zərərvericilər aşkar edilərək toplanmışdır. Yırtıcı həşəratlar isə zərərvericiyə hücum edib onunla qidalandıqda müəyyən edilib toplanmışdır. Zərərvericilərin bioekologiyasını öyrənmək, onların entomofaqlarını aşkar etmək üçün bostan-tərəvəz aqrosenozlarında aparılan hesablama işləri, yığılmış materiallar ayrı-ayrılıqda şüşə qablarda saxlanılmaqla, həm zərərvericilərin, həm də zərərvericilərin parazitlərlə yoluxma dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Həmçinin zərərvericilərin müxtəlif yaşlı tırtıllarından, sürfələrindən və puplarından ibarət olan yuvalar da toplanılmış və onların üzərində müşahidələr aparılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq zərərvericilərin bioekoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə təcrübə sahələrində hər üç gündən bir zərərvericilərin sürfə, tırtıl və puplarından 100 ədəd götürülərək, laboratoriya şəraitində qidalandırılmışdır. Stasionar sahələrdə entomoloji torbalarla materialların toplanması ayda 3 dəfə, hər 10 gündən bir həyata keçirilmişdir. Yırtıcı həşəratların sahibin yumurta, sürfə, tırtıl və pupları ilə qidalanmaları nəticəsində onların yırtıcılıq fəaliyyəti, ayrı-ayrı şüşə qablarda saxlanılaraq öyrənilmişdir. Daha effektiv təsərrüfat əhəmiyyətli entomofaqların inkişaf mərhələlərinin müşahidə edilməsi, onların

sahibi yoluxdurma dərəcələrinin aydınlaşdırılması əsasən təcrübə sahələrində müəyyənləşdirilmişdir.

Bundan başqa həşəratlar bostan-tərəvəz bitkilərinin müxtəlif generativ və vegetativ orqanlarından entomoloji torbalar ilə, gecə saatlarında isə müxtəlif işıq mənbələrindən (avtomobil faralarının işığından, elektrik lampaları, civə-kvarts lampalarının işığından) istifadə edilərək toplanmışdır. Materialların toplanmasında və müşahidələrin aparılmasında hər bir biotopun mikroiqlim xüsusiyyətləri (havanın temperaturu, rütubətliyi, yağıntının miqdarı), relyefi, bitki örtüyünün xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Zərərvericilərin sayının qeydiyyatı və onların parazitlərlə yoluxma faizi aşağıdakı kimi aparılmışdır: Hər bir sahədə 3 hektar tərəvəz sahəsi olmaqla hər birindən 100 m² sahə üzərində hesablama işləri aparılmışdır. Növbəti qeydiyyat zamanı onlardakı zədələnmiş və zədələnməmiş generativ və vegetativ sayılmaqla zərərvericilərin yumurta, tırtıl, sürfə və puplarının entomofaqlarla yoluxma dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Toplanmış zərərverici və entomofaqlar təbii şəraitdə olduğu kimi, laboratoriya şəraitində də öyrənilmişdir. Zərərverici və entomofaqları çiçəklərin tozcuqları, şirəli meyvələrlə, yarpaq və oduncağın lətli hissəsi ilə qidalandırılaraq, onların təbiətdə yaşama müddətləri və çiçəkləyən bitkilərə münasibəti müəyyən edilmişdir. Laboratoriya şəraitində təsərrüfat əhəmiyyətli effektiv parazit və yırtıcıların yaşama müddətini aydınlaşdırmaq üçün onlar şüşə kolbalara yerləşdirilmiş və hər gün 20%-li şəkər məhlulu, çiçəklərin şirəsi ilə yemləndirilmişdir. Müşahidələr əsasən günün birinci yarısı, başlıca entomofaqların daha aktiv olduqları vaxt aparılmışdır. Bostan-tərəvəz bitkilərindən toplanan həşəratların yığılma tarixi qeyd edilməklə ayrı-ayrı sınaq şüşələrinə salınaraq saxlanılmışdır. Toplanmış həşəratlar laboratoriyada kalsium-sianid duzu və ya efirlə öldürülərək entomoloji qutularda yerləşdirilmişdir. Materialların müəyyən hissəsi pambıq döşəkçələrdə saxlanılmışdır. Zərərvericilərin və entomofaqların növ

tərkibini, morfoloji əlamətlərini müəyyən etmək üçün MBS-1 və MBS-10 mikroskop-lupadan, “Biolom” mikroskopundan, “Canon” digital fotoaparatından, yoluxmuş tırtılların bəslənməsi üçün “ISO-9001” markalı termostatdan, termometrdən, psixrometrdən, hiqroqrafdan, işıq şüalanması dərəcəsini müəyyən etmək üçün lyuksometrdən istifadə edilmişdir.

İsbi Babaxanov

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi
Tibb İdarəsinin Respublika Hospitalı
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-3733-2274>
isbibabaxanov@gmail.com

İŞEMİK İNSULT KEÇİRMİŞ XƏSTƏLƏRDƏ HEMOSTATİK VƏ HEMOREOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏR

***Açar sözlər:** işemik insult, baş beyninin damar xəstəlikləri, mikrosirkulyatsiya, nevroloji simptomatika, ağırlıq dərəcəsi*

***Keywords:** ischemic stroke, cerebrovascular diseases, microvasculature, neurological symptoms, severity*

İnsultla xəstələrin sayının artması təkcə son onillikdə müşahidə olunan əhalinin «qocalması», həmçinin gənc yaşlı (ÜST-ün təsnifatına əsasən 15-45 yaşlarda) şəxslər arasında insultla xəstələnmənin getdikcə artması ilə bağlıdır. Gənclərdə insultun müxtəlif populyasiyalarda tezliyi bütün hadisələrin 3-13%-i arasında dəyişir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün işlənib hazıranmış klinik-laborator meyarların əsasında hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarından işemik insult (İİ) diaqnozu ilə 40 yaşdan 65 yaşa qədər olan (orta yaş $47,98 \pm 5,3$) 225 pasiyent müayinə edilmişdir. Cinsi tərkibinə görə pasiyentlər aşağıdakı kimi bölünmüşlər: kişilər 177 pasiyent (78,7 \pm 2,7%), qadınlar 48 pasiyent (21,3 \pm 2,7%). Bu 225 pasiyent müayinə edilənlərdən İİ dianozu qoyulan əsas qrupu təşkil etmişlər; əlavə olaraq müqayisə qrupu qismində onlarla eyni yaşda olan 80 əməkdaş daxil edilmişdir ki, onlar dispanser müayinənin nəticəsinə görə praktik sağlam şəxslər hesab edilmişlər. Əsas qrupdakı pasiyentlərin hamısı 2 yarımqrupa bölünmüşlər. Birinci yarım-

qrupa (əsas) 119 (52,8±3,3%) pasiyent daxil edilmişdir ki, onlarda qəbul edildikdə trombolitik terapiya (TLT) aparılmışdır. İkinci yarımqrupu (kontrol) 106 (47,2±3,3%) pasiyent təşkil etmişdir ki, onlarda standart terapiya tam həcmdə aparılmışdır.

Əsas qrupdakı pasiyentlərdə daxil olduqda kontrol qrupla müqayisədə fibrinogenin səviyyəsi xeyli aşağı olmuşdur. İnsultun alttipindən asılı olaraq analoji təhlil zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bu fərqlər aterotrombotik insult olan yarımqrupda müəyyən edilmişdir. Bundan başqa, hemostazın trombositar həlqəsinə münasibətdə əsas qrupda kontrol qrupla müqayisədə trombositlərin aqreqasiya aktivliyinin yüksəlməsi aşkar edilmişdir. İnsultun alttipi nəzərə alınmaqla analoji qiymətləndirmə zamanı aşkar edilmişdir ki, əsas qrupda (daxil olduqda) kontrol qrupla müqayisədə adrenalın tərəfindən törədilən trombositlərin aqreqasiyasının (TA-Adr) səviyyəsinin xeyli yüksəlməsi aterotrombotik insult olan yarımqrupda həmçinin onun yüksəlməsi ilə şərtlənmişdir. Bütün pasiyentlər arasında digər klinik və anamnestik məlumatların təsirinin qiymətləndirilməsi zamanı pasiyentlərin daxil olduqda bədən çəkisi indeksi və adrenalinin təsiri altında (TA-Adr) trombositlərin aqreqasiyası arasında ($\rho=0,512$, $p=0,008$), həmçinin adenozintrifosfatın təsiri altında daxil olduqda trombositlərin aqreqasiyası (TA-ADF) ($\rho=0,489$, $p=0,007$) arasında müsbət korrelyasiya əlaqəsi aşkar edilmişdir.

Daxil olduqda və 1-ci sutkada məlumatların təhlili göstərdi ki, əsas qrupda kontrol qrupla müqayisədə müalicənin 1-ci sutkasında fibrinogenin səviyyəsinin xeyli azalması müşahidə edilmişdir, BNN-nin qiyməti və protrombin vaxtı yüksəlmişdir, aktivləşdirilmiş hissəvi tromboplastin vaxtının (AHTV-nin) səviyyəsində və trombositlərin aqreqasiyasının göstəricilərində olan fərqlər sıfırlanmışdır. Bütün pasiyentlərə antitrombositar preparatlar, kardioembolik insult olan pasiyentlərə isə bir qədər gec vaxtda antikoagulyant preparatlar da təyin edildiyi üçün trombositlərin aqreqasiyasının aktivliyinin dinamikası həmçinin

İİ-nin qeyri-kardioembolik insult olan pasiyentlər yarımqrupunda ayrıca qiymətləndiril-mişdir. Bu zaman 1-ci sutkada TLT-dən sonra əsas qrupda olan pasiyentlər arasında kontrol qrupla müqayisədə TA-Adr göstəricisinə görə fərqlərin sıfırlanması nəzərə çarpmışdır (daxil olduqda $p=0,032$, halbuki 1-ci sutkada $p=0,684$). 21-ci sutkada ADF-nin təsiri altında trombositlərin aqreqasiyasının aktivliyi əsas qrupda bir qədər aşağı düşmüşdür (daxil olduqda, 1-ci və 21-ci sutkada TA-ADF müqayisə edilməsi zamanı $p=0,074$), halbuki bu azalma statistik əhəmiyyət daşımamışdır. Bununla belə, kontrol qrupda oxşar meyllik qeydə alınmamışdır.

Hemostazın göstəriciləri və klinik göstəricilər arasında korrelyasiya əlaqəsinin qiymətləndirilməsi zamanı əsas qrupda işemik insultun aterotrombotik alttipi olan pasiyentlərdə 1-ci sutkada fibrinogenin səviyyəsi və birinci sutkada NIHSS şkalası üzrə simptomatikanın ifadə dərəcəsi arasında müsbət asılılıq ($\rho=0,496$, $p=0,016$) aşkar edilmişdir. İnsultun kardioembolik alttipi olan pasiyentlər üçün hemostazın göstəriciləri və funksional aqibət arasında korrelyasiya asılılığı təyin edilməmişdir.

Qumru Balaxanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-1709-1442>

19_bq_91@mail.ru

Zöhrə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-6425-2437>

zohra.mammadova61@mail.ru

EKOLOJİ TƏHSİLİN BIOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ VƏ ŞAĞİRD LƏRİN EKOSİSTEM LƏRƏ YÖNƏLİK YANAŞMALARININ İNKİŞAFI

***Açar sözlər:** ekoloji təhsil, ekosistemlər, iqlim dəyişikliyi, ekoloji problemlər, şagirdlər, tədris metodları, praktiki tapşırıqlar, interaktiv dərslər, ekoloji biliklər, müasir texnologiyalar*

***Keywords:** environmental education, ecosystems, climate change, environmental issues, students, teaching methods, practical assignments, interactive lessons, ecological knowledge, modern technologies*

Ekologiya, təbiətin müxtəlif komponentləri arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri və bu əlaqələrin insanların həyatına olan təsirlərini öyrənən elm sahəsidir. İnsan fəaliyyətləri, təbiətə həm müsbət, həm də mənfi təsirlər göstərə bilər və bu səbəbdən ekologiya tədqiqatı yalnız bioloji deyil, sosial və iqtisadi cəhətdən də böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsanların təbiətlə münasibəti, xüsusən də təbii resursların istifadəsi və ətraf mühitin qorunması məsələləri, müasir dövrün global problemləri arasında ən önəmli məsələlərdən biridir. Bu problemlərə iqlim dəyişikliyi, ekosistemlərin tənəzzülü, bioloji müxtəlifliyin itməsi və təbii resursların tükənməsi daxildir. Belə bir mühitdə ekologiya

təhsilə xüsusilə vacib hala gəlir, çünki bu sahə, şagirdlərin təbiətə qarşı məsuliyyətli yanaşmalarını inkişaf etdirməyə və ekoloji problemlərin həllində fəal iştirak etmələrini təmin etməyə kömək edir. Ekoloji təhsil, həmçinin şagirdlərin gələcəkdə daha bilikli və ekoloji təhsilli fərdlər olmalarına şərait yaradır.

Biologiya fənni ekologiyanın əsas anlayışlarının formalaşdırılmasında əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu fənn vasitəsilə şagirdlərə həyatın əsas prinsipləri, təbiət hadisələrinin qarşılıqlı əlaqələri və bu hadisələrin insanlar üzərindəki təsirləri öyrədilir. Biologiya dərsləri, ekosistemlərin işləmə prinsiplərini, bioloji müxtəlifliyi, enerji axışlarını, resursların idarə edilməsini və iqlim dəyişikliklərinin ekosistemlərə təsirini şagirdlərə izah edən ən mühüm tədris vasitələrindən biridir. Bu mövzulara dair biliklər, şagirdlərin təbiətə və ətraf mühitə daha fərdi və dərin yanaşmalarını təmin edir. Ekologiyanın biologiya fənni ilə əlaqəsi həmçinin şagirdlərə ekoloji məsələlərə müxtəlif baxış bucaqları ilə yanaşmağı, müasir təbii problemlərə həll yolları tapmağı öyrədir.

Məqsəd biologiya dərslərində ekoloji anlayışların necə formalaşdırıldığını və bu biliklərin şagirdlərə hansı metodlarla aşılandığını müzakirə etməkdir. Tədqiqatın əsas məqsədi, biologiya dərslərində şagirdlərin ekoloji mövzuları necə mənimsədiklərini və bu biliklərin tədris prosesində nə dərəcədə effektiv şəkildə ötürüldüyünü araşdırmaqdır. Tədqiqatda istifadə edilən materiallar arasında məktəblərdə istifadə olunan biologiya dərsləkləri, tədris vəsaitləri, şəkillər, diagramlar, videolar və digər vizual vasitələr yer almışdır. Bu vasitələrdən istifadə edərək, şagirdlərə ekoloji mövzular daha aydın və anlaşılan şəkildə təqdim edilmiş, onların ekologiyaya olan maraqları artırılmışdır. Tədqiqatın bir hissəsi olaraq, praktiki tapşırıqlar və müşahidələr vasitəsilə şagirdlərin ekoloji bilikləri necə mənimsədiyi izlənilmiş, həmçinin, müxtəlif sorğular və anketlər vasitəsilə şagird-

lərin ekologiya mövzusunda anlayışları və bu məsələlərə yanaşmaları öyrənilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, biologiya dərslərində ekoloji anlayışların müntəzəm olaraq şagirdlərə təqdim edilməsi, onların təbiətə və ətraf mühitə qarşı daha məsuliyyətli yanaşmalarının inkişafına şərait yaradır. Ekoloji məsələlərin dərslərdə müntəzəm şəkildə müzakirə olunması və müxtəlif tədris metodlarının tətbiqi şagirdlərin bu sahədə daha dərin biliklər əldə etmələrini təmin edir. Məsələn, ekosistemlərin tərkibi, bioloji müxtəliflik və təbii resursların idarə edilməsi kimi mövzular, şagirdlərin təbiət və onun müxtəlif komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələri başa düşmələrinə kömək edir. Bu anlayışlar, həmçinin, şagirdlərin iqlim dəyişikliyi və digər global ekoloji problemlər barədə daha geniş və sistemli fikirlər formalaşdırmalarına səbəb olur.

Tədqiqatda əldə edilən digər vacib nəticələrdən biri də praktiki tapşırıqların əhəmiyyətini göstərdi. Şagirdlərə təbiətdəki müxtəlif ekosistemləri müşahidə etmək, təbii resursların istifadəsini izləmək və ekosistemlərdəki dəyişiklikləri təhlil etmək kimi tapşırıqlar verildikdə, onlar bu bilikləri gündəlik həyatda tətbiq edərək daha yaxşı mənimsəmişlər. Belə praktiki yanaşmalar, şagirdlərə yalnız nəzəri biliklər verməklə kifayətlənməyib, həm də onların ətraf mühitə qarşı məsuliyyətli davranışlar inkişaf etdirmələrinə kömək etmişdir.

Müəllimlərlə aparılan müsahibələr də tədqiqatın vacib nəticələrini ortaya qoymuşdur. Müsahibələrdən əldə edilən məlumatlar göstərdi ki, ekoloji biliklərin tədrisində real həyat nümunələrinin istifadəsi şagirdlərdə daha yaxşı anlama və maraq yaratmışdır. Müəllimlər qeyd etmişlər ki, interaktiv dərslər, qrup işləri və müzakirələr şagirdlərin ekologiya mövzularına daha dərinlən yanaşmalarına imkan verir. Müasir texnologiyaların istifadəsi, məsələn, videolar və virtual təcrübələr, şagird-

lərin ekologiya mövzusunı daha əyləncəli və interaktiv şəkildə öyrənmələrinə şərait yaradır.

Tədqiqatın nəticələri həmçinin göstərdi ki, biologiya dərslərində ekoloji anlayışların şagirdlərə düzgün şəkildə ötürülməsi, onların ekoloji problemlərin həllində daha fəal iştirak etmələrini təmin edir. Bu yanaşma, həmçinin şagirdlərin gələcəkdə ekosistemlərin qorunması, təbii resursların davamlı istifadəsi və iqlim dəyişikliyi kimi məsələlərdə daha məlumatlı və məsuliyyətli fərdlər olmalarına kömək edir. Ekoloji təhsil, yalnız təbiətə qarşı məsuliyyətli yanaşmalar yaratmaqla kifayətlənmir, həm də şagirdləri gələcəkdəki ekoloji problemlərin həllində fəal iştirak etməyə təşviq edir.

Son olaraq, bu tədqiqat, ekologiyanın yalnız biologiya dərsləri ilə məhdudlaşmaması, həmçinin digər fənlərdə də bu mövzuların tədris edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Ekoloji təhsilin digər sahələrdə də genişləndirilməsi, şagirdlərin ekoloji mədəniyyətinin artırılmasına mühüm töhfə verəcəkdir. Şagirdlərin təbiətə qarşı daha həssas və məsuliyyətli yanaşmalarını təmin edəcək və gələcək nəsillərin daha yaşana bilər bir dünya üçün mübarizə aparmalarına şərait yaradacaqdır. Ekologiya təhsilinin genişləndirilməsi, həmçinin, sosial məsuliyyət hissəsinin inkişaf etdirilməsinə və təbiətin qorunmasına dair ictimai şüurun yüksəlməsinə də mühüm töhfə verəcəkdir.

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Mətanət Sadıxova

Gəncə Dövlət Universiteti

texnika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-8707-7040>

UDK 631.51

sadixovamet Janet@mail.ru

ƏKİN MAŞINLARININ KONSTRUKSİYALARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı istehsalı, toxum səpən maşınlar, texnologiya, gübrə, məhsuldarlıq, toxum, əkin

Keywords: agricultural production, seed sowing machines, fertilizer, technology, productivity, seeds, sowing

Müasir kənd təsərrüfatı texnologiyaları ekoloji təhlükəsizliyi və müəyyən iqtisadi səmərəliliyi təmin etməklə, yüksək məhsuldarlığa nail olaraq istehsal prosesini idarə etmək üçün texnoloji əməliyyatlar kompleksidir. Müasir şəraitdə “Ağıllı Kənd Təsərrüfatı” adlanan, yüksək məhsuldar maşın və avadanlıqlara əsaslanan innovativ texnologiyalara keçid olmadan kənd təsərrüfatının səmərəli inkişafı mümkün deyil.

Son illərdə dünya praktikasında qarğıdalı və lobya toxumlarının səpilməsi üçün bir çox firmalar 15 km/saata qədər iş sürətində belə yüksək yerləşdirmə dəqiqliyini təmin edən qabaqcıl toxum səpmə texnologiyasına malik maşınlar təklif edirlər.

HORSCH Maschinen GmbH firması mövcud pnevmatik toxum səpən platformasında innovativ dozalama sistemini tətbiq etmişdir (şəkil 1) (Trubilin, Brusensov, 2019).

Mərkəzi həcm ölçmə qurğusundan istifadə edərək toxum mərkəzi konteynerdən verilir. Əvvəlcədən ölçülmüş bu toxumlar pnevmatik olaraq rekoşet paylayıcıya verilir və oradan müvafiq əkin sırasına düşürlər. Beləliklə, cızacana catana qədər toxum adi qaydada, standart toxum səpən maşınlarla əlavə dəyişiklik edilmədən verilir. Toxumları paylayıcıda ayırmaq üçün hər bir səpin cərgəsinin yuxarı tərəfində ölçü cihazı vardır. Bu dozator cihazında həcmə verilən toxumların təsadüfi axını təmizlənir və toxumlar bir-bir boruya verilir. Nəticədə, ölçü cihazının çıxışında nizamlı və tək dənəli toxum axını əldə edilir.

Şəkil 1. HORSCH Maschinen GmbH firmasındant axıl və kolza üçün punktirli əkin maşını

Punktirli səpininin yeni texnologiyası toxumların ayrılmasının yüksək dəqiqliyini təmin edir ki, bu da cərgə toxumsəpənin məhsuldarlığını 10-12 km/saat sürətlə saxlamağa imkan verir. Yeni tək-tək toxumsəpmə dozalayıcı 12 km/saat işləmə sürətində və 15 sm sıra aralığında 120 Hz-ə qədər tezlikdə 240 toxum/m² səpmə sürətinə nail ola bilər.

Şəkil 2. GEOseed tətbiqi ilə Kverneland Monopill toxumsəpəni

Yeni məhsullar arasında GEOseed tətbiqi ilə işləmək üçün hazırlanmış mexaniki dəqiqlikli toxum səpən Kverneland Monopill-i qeyd etmək lazımdır (şəkil 2) (Trubilin, Brusensov, 2019).

Əkinçilik texnologiyasının dizaynı və istehsalı üzrə Kverneland Qrupunun mütəxəssis bölməsi mexaniki elektrikle idarə olunan dəqiq toxum səpən maşınlarda istifadə olunan elektronika və proqram təminatı üçün yeni standartlar təqdim etmişdir: bütün Kverneland Monopill toxum səpən maşınları yeni nəsil e-drive II elektrik ötürücüsü ilə təchiz edilmişdir.

İkinci nəsil e-drive II elektrik ötürücüsü peşəkar fermerlərin və podratçıların tələblərinə cavab vermək üçün hazırlanmışdır. e-drive II elektrik ötürücüsü ilə təchiz edilmiş bütün Monopill toxumsəpən maşınlar GEOseed tətbiqinə uyğun gəlir. Sensorlarla təchiz olunmuş yeni avtomobili sifariş etmək və ya onları sonra quraşdırmaq olar (Trubilin, 2010). GEOseed -dən istifadə toxumları paralel və ya romb şəkilli formada səpməyə imkan verir. Bu, məhsuldarlığı artırır, prosesləri optimallaşdırır və pula qənaət edir.

İdeal toxum paylanması qida maddələrindən, işıqdan və sudan səmərəli istifadə etməyə imkan verir və məhsul yığımı zamanı bitkilərin zədələnməsi riskinin azalmasına gətirib çıxarır

ki, bu da məhsuldarlığı artırır (İsmayilov, 2017). Eyni zamanda, fermerlər arasında artıq məlum olan GEOcontrol sistemi ilə yanaşı, toxumların dəqiq və bərabər paylanması bitkilərin səpilmə sürətini azaltmağa, eləcə də əkin sahələrində becərilmiş və becərilməmiş sahələrin üst-üstə düşməyinin qarşısını almağa imkan verir. Eyni zamanda, fermerlər arasında artıq məlum olan GEOcontrol sistemi ilə birlikdə dəqiq və vahid səpin sürətini azaltmağa, əkin sahələrində, səpilməmiş ərazilərdə üst-üstə düşmənin.

Üzvi əkinçiliklə məşğul olan fermerlər, GEOseed sisteminin istifadəsindən daha çox faydalana bilirlər, çünki o, səpin istiqamətinə 90° bucaq altında cərgələrarası becərməyə imkan verir ki, bu da onların dəqiq yerləşdirilməsi səbəbindən bitkilərin zədələnmə riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Odur ki, əldə edilmiş yüksək texniki göstəricilərə baxmayaraq kənd təsərrüfatı texnikasının səviyyəsinə görə istehsalçılar aşağıdakı istiqamətlərdə daim təkmilləşdirmə işləri aparırlar:

- çoxfunksiyalılıq – bir gedişdə bir neçə əməliyyat yerinə yetirmək;
- maşın - traktor aqreqatlarının uyğunlaşdırılması (sinxronlaşdırılması);
- texnoloji proseslərin yüksək dəqiqliklə yerinə yetirilməsi;
- ekoloji tələblərin tətbiqi–Avro-4;

Ədəbiyyat

1. İsmayilov, I. I. (2017). Performing work with agricultural machinery. (Performing work with agricultural machinery). The module textbook was prepared by the company “SEFT Consulting MMC”.
2. Trubilin, E. I & Brusensov, A. S. (2019). Innovative technologies in agriculture (Innovative technologies in agriculture). Lecture course. Krasnodar. KubSAU.

3. Trubilin, E. I. (2010). Computer technologies in agricultural engineering science and production. Krasnodar.

Elgün Tağızadə

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0000-0002-0514-7808>

elgun.taghizadeh@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ ETT İLƏ AKTUALLAŞAN DÖVLƏT İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİ: ALQOKRATIYA MODELLƏRİNƏ GİRİŞ

***Açar sözlər:** alqokratiya, Elmi Texniki Tərəqqi - ETT, Rəqəmsal transformasiya, dövlət idarəetməsi, Süni intellekt, Alqoritmik idarəetmə*

***Keywords:** algocracy, Scientific and Technical Progress (STP), Digital Transformation, state governance, Artificial Intelligence (AI), Algorithmic Governance*

Müasir dövrdə Elmi Texniki Tərəqqinin (ETT) təsiri ilə cəmiyyətin müxtəlif sahələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə edilir. Xüsusilə rəqəmsal transformasiya və süni intellekt texnologiyalarının geniş yayılması dövlət idarəetmə formalarının yenidən dəyərləndirilməsini zəruri edir. Ənənəvi bürokratik sistem uzun müddət sabit model kimi qəbul edilsə də, günümüzdə öz yerini daha çevik, rəqəmsal inteqrasiyası güclü, hesablama potensialı yüksək və ETT ilə harmonik inkişaf edən sistemlərə verir. Keçmiş dövrlərlə müqayisədə həyatımıza daha çox və müxtəlif informasiya tipləri daxil olmuşdur. Bu dataların effektiv idarə olunması üçün mütərəqqi alqoritmik həllər tələb olunur. Formalaşan kompleks alqoritmik əsaslar dövlət idarəetməsinin də alqoritmləşdirilməsinə imkan yaradır. Bu prosesdə rəqəmsal transformasiya və süni intellekt texnologiyalarının inteqrasiyası, dövlət idarəetməsində təkə texnoloji adaptasiyadan ibarət olmayıb, eyni zamanda bu sahədə daha geniş struk-

tur dəyişikliklərini zəruri edir. Rəqəmsal inqilab nəticəsində, ənənəvi idarəetmə modelləri öz yerini daha çevik, şəffaf və vətəndaşların ehtiyaclarına yönəlmiş yanaşmalara verir. E-hökumət sistemlərinin tətbiqi, dövlət xidmətlərinin avtomatlaşdırılması və böyük data analitikası dövlət-vətəndaş münasibətlərində dinamik və innovativ yanaşmaların inkişafını təmin edir. Süni intellektin qərar qəbuletmə proseslərindəki rolu da artmaqdadır, belə ki, bu texnologiyalar kompleks problemlərin həllində yüksək effektivlik göstərir. Məsələn, dövlət siyasətində proqnozlaşdırma imkanlarının genişləndirilməsi, iqtisadi göstəricilərin təhlili və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılması bu texnologiyaların tətbiq sahələrindən yalnız bir neçəsini təşkil edir. Ümumi olaraq, müasir dövrdə dövlət idarəetməsinin alqoritmləşdirilməsi təkcə mövcud problemlərin həlli ilə məhdudlaşmayıb, həm də gələcək inkişaf üçün davamlı əsasların yaradılmasını təmin edir.

Qeyd etdiyimiz kimi müasir dövrdə ETT-nin təsiri dövlət idarəetmə sistemlərinin də transformasiyasına səbəb olur. Bu əsasda ETT-nin təsiri ilə dövlət idarəetmə sistemlərinin integrativ örnəkləri qeyd edə bilərik: ● Rəqəmsal Dövlət İdarəetmə Sistemi (Digital Governance) - Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırıldığı və avtomatlaşdırıldığı modeldir. ● Alqoritmik Dövlət İdarəetmə Sistemi (Algorithmic Governance) - Qərarların süni intellekt və alqoritmlərlə idarə olunduğu sistemdir. ● Ağıllı Dövlət Sistemi (Smart Governance) – IoT (Əşyaların interneti) və süni intellektlə resursların optimallaşdırılmasını təmin edir. ● Rəqəmsal Avtoritar İdarəetmə Sistemi (Digital Authoritarianism) - texnologiyaların nəzarət və təbliğat vasitəsi kimi istifadə edildiyi modeldir. ● Hibrid Dövlət İdarəetmə Sistemi (Hybrid Governance) - Ənənəvi prinsiplərlə müasir texnologiyaların sintezini əks etdirən sistemdir. ● Kibertəhlükəsizlik-Əsaslı İdarəetmə Sistemi (Cybersecurity Governance) - Kibertəhlükəsizlik strategiyalarına əsaslanan idarəetmə modeli-

dir. ● Rəqəmsal Demokratik İdarəetmə Sistemi (Digital Democracy Governance) - Vətəndaşların rəqəmsal vasitələrlə daha çox iştirak etdiyi və ictimai rəyin idarəetmədə əks etdirildiyi bir modeldir.

Bütün bu dəyişikliklər, idarəetmə modellərinin daha irəli texnoloji səviyyələrə keçidini zəruri edir. Xüsusilə süni intellekt və böyük data analitikasının dövlət idarəetməsində artan istifadəsi ilə idarəetmə proseslərinin alqoritmlər vasitəsilə Avtomatlaşdırılması və optimallaşdırılması gündəmə gəlir. Bu kontekstdə, alqokratiya anlayışı, müasir idarəetmə sistemlərinin təkamülündə yeni bir mərhələni təmsil edir. Alqokratiya, dövlət idarəetməsində alqoritmlərin qərar qəbuletmə mexanizmlərində əsas rol oynadığı bir yanaşma olaraq önə çıxır. Qısa olaraq alqokratiya, xüsusilə süni intellekt və blokçeyn texnologiyalarından istifadə etməklə, bilgisayar alqoritmləri ilə idarə olunan alternativ idarəetmə formasıdır (Tepe, 2023). Fikrimizcə alqokratiyanı bir növ Taylorizmin nəticələrindən biri kimi təqdim etmək olar. Bu əsasda elmi idarəetmə modeli kimi alqokratiya hazırkı dövrdə bir çox yükü öz üzərinə ala bilər və bilgisayar alqoritmlərindən, blokçeyn texnologiyasından (eyni zamanda alqokratiyaya bəzi mənbələrdə blokçeyn idarəetməsi də deyirlər (Gomede, 2023)) istifadə etmək mümkündür. Alqokratiya müasir dövr üçün ciddi potensial və perspektiv vəd edir. Bu əsasda alqokratiya pozitiv olaraq: ● Səmərəlilik və Dəqiqlik - Alqoritmlər məlumatları sürətlə emal və təhlil edə bilər, bu da dəqiq məlumatlara əsaslanan sürətli qərarların qəbul edilməsini mümkün edir. Bu səmərəlilik ictimai xidmətlərin göstərilməsini, resursların daha yaxşı bölüşdürülməsini və siyasətlərin tətbiqini yaxşılaşdırır. ● Azaldılmış Qərəzlik - İnsanların qərar qəbul etmə prosesində fərdi və emosional önyarğılar rol oynayır. Alqokratiya, məlumatlara əsaslanan alqoritmlərlə bu önyarğıları minimuma endirərək daha qərəzsiz və obyektiv qərar qəbul etmə prosesləri təmin edir. ● Məlumat Əsaslı İdarəetmə - Alqokra-

tiya, qərar qəbul etmək üçün böyük məlumat kütlələrindən istifadə edir. Bu məlumat əsaslı yanaşma, sübutlara əsaslanan siyasətlərə, məqsədyönlü müdaxilələrə və cəmiyyət üçün daha yaxşı nəticələrə gətirib çıxara bilər. ● Uyğunlaşma Qabiliyyəti - Alqoritmlər dəyişən şərtlərə sürətlə uyğunlaşır və qərar qəbul etmə strategiyalarını buna uyğun olaraq tənzimləyir. Bu uyğunlaşma, xüsusilə mürəkkəb və sürətlə inkişaf edən problemlər qarşısında dinamik və çevik idarəetməni təmin edir (Lumineau, Wang, & Schilke, 2020). Eyni zamanda alqokratiya ilə bağlı müəyyən çətinliklər vardır: ● Hesabatlılıq və Şəffaflıq: Alqoritmlər üzərindən qəbul edilən qərarların məntiqini izləmək çətinliyi ictimai etimadı zəiflədir və qərəzlərin və səhvlərin qarşısını almaq imkanlarını məhdudlaşdırır. ● İnsan Mühakiməsinin İtkisi: İnsan empatiyası və etik dəyərləri tələb edən mürəkkəb qərarların alqoritmlər tərəfindən nəzərə alınmaması, cəmiyyətin mənəvi prinsiplərinə uyğun olmayan nəticələr yarada bilər. ● Məlumat Məxfiliyi və Təhlükəsizliyi: Şəxsi məlumatların toplanması və təhlili məxfilik hüquqlarının pozulması riskini artırır və kibertəhlükələr üçün zəmin yaradır. ● Bərabərsizlik və İstisna: Alqokratiyanın tətbiqi texnologiyalara bərabər çıxışı olmayan qrupları qərar qəbul prosesindən kənar qoya bilər, mövcud bərabərsizlikləri dərinləşdirə bilər.

Alqoritmlər idarəetmədə effektivlik, obyektivlik və çevikliyi artıraraq transformativ rol oynayır. Onlar böyük məlumatları təhlil edərək siyasətlərin hazırlanmasına, resursların paylanmasına və ictimai xidmətlərin göstərilməsinə töhfə verir (Waldman & Martin, 2022). Qərar dəstək sistemləri mürəkkəb məlumatları emal edərək əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Bununla yanaşı, alqokratiya, yəni alqoritmlərin idarəetməyə inteqrasiyası, müxtəlif sahələrdə tətbiq edilir. Niderlandda sosial yardımlara uyğunluğu qiymətləndirmək üçün alqoritmlər istifadə olunur ki, bu da səmərəliliyi artırırsa da, şəffaflıq və qərəzliklə bağlı narahatlıqlar doğurur. Estoniyada elektron idarəetmə

sistemləri vergi bəyannaməsi kimi xidmətləri asanlaşdırır və X-Road sistemi ilə məxfiliyi qorumağı inkişaf etdirir. Çində isə üz tanıtma texnologiyaları və sosial kredit sistemləri vətəndaş nəzarətində istifadə olunaraq məxfilik və ifadə azadlığı ilə bağlı narahatlıqlar yaradır.

Alqokratiyanın sosial təsirləri də əhəmiyyətlidir. Belə ki, alqokratiya ictimai xidmətləri optimallaşdıraraq sübutlara əsaslanan siyasətlər vasitəsilə müxtəlif icmaların ehtiyaclarını ödəyir. Proqnoz analitikası səhiyyə, təhlükəsizlik və fəvqəladə hallara reaksiyanı yaxşılaşdırır. Bununla belə, etik məsələlərə diqqət yetirərək ədalət və hesabatlılıqla tətbiq olunması bərabər faydaların təmin olunması üçün vacibdir (Gerdon, Bach, Kern, & Kreuter, 2022). Alqokratiyanın müsbət təsirləri ilə yanaşı, şəffaflyq, hesabatlılyq və inklüzivlyk kimi etik məsələlərin həlli də vacibdir. Blokçeyn texnologiyaları, alqoritmləri tamamlayaraq ədalətli və təhlükəsiz idarəetməni dəstəkləyir.

Nəticə olaraq, ETT-nin təsiri ilə formalaşan alqokratiya modeli müasir dövlət idarəetməsində yeni mərhələni təmsil edir. Bu model bir tərəfdən səmərəlilik və optimallaşdırma kimi üstünlüklər təqdim etsə də, digər tərəfdən məxfilik və sosial bərabərlik məsələlərində çətinliklər yaradır. Gələcək perspektivdə alqokratik idarəetmə sistemlərinin texnoloji həllərlə daha sıx inteqrasiyası gözlənilir, lakin bu prosesdə insan faktoru və etik prinsiplərin nəzərə alınması vacibdir. Bu kontekstdə ənənəvi idarəetmə prinsipləri ilə müasir texnoloji həllərin sintezi optimal yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Gomed, E. (2023, June 29). Algorocracy: The Emergence of Automated Governance - Artificial Intelligence in Plain English. Medium; Artificial Intelligence in Plain English. <https://medium.com/@evertongomed/algorocracy-theemergence-of-automated-governance-ac97f61ff299>

2. Gerdon, F., Bach, R. L., Kern, C., & Kreuter, F. (2022). Social impacts of algorithmic decision-making: A research agenda for the social sciences. *Big Data & Society*, 9(1), 205395172210893.
<https://doi.org/10.1177/20539517221089305>
3. Lumineau, F., Wang, W., & Schilke, O. (2020). Blockchain Governance—A New Way of Organizing Collaborations? *Organization Science*, 32(2).
<https://doi.org/10.1287/orsc.2020.1379>
4. Tepe, T. (2023). The Effects of Metaverse and Blockchain-Based Cryptocurrencies on Social Life. *Advances in Web Technologies and Engineering Book Series*, 113–135.
<https://doi.org/10.4018/978-1-6684-5747-4.ch008>
5. Waldman, A., & Martin, K. (2022). Governing algorithmic decisions: The role of decision importance and governance on perceived legitimacy of algorithmic decisions. *Big Data & Society*, 9(1), 205395172211004.
<https://doi.org/10.1177/20539517221100449>

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ MATHEMATICAL AND MECHANICAL SCIENCES

Sürayyə İsayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0000-9488-1811>
surayye.necefova@gmail.com

SİNFİNİ SAXLAMAQLA $G \subset E_n$ OBLASTININ SƏRHƏDİNDƏN KƏNAR ÇIXAN FUNKSİYALARIN DAVAMI HAQQINDA TEOREMLƏR

Açar sözlər: funksiya, teorem, yarım buynuz, oblast, vektor, integral bərabərsizliklər, sinfini saxlamaqla

Keywords: function, theorem, semihorn, domain, vector, integral inequalities, preserving its class

« σ – yarım buynuz» şərtini ödəyən

$$G \subset E_n = E_{n_1} \times \dots \times E_{n_s} \quad (n = n_1 + \dots + n_s)$$

oblastlarda təyin olunmuş $x = (x_1; \dots; x_s) \in E_n$ ($1 \leq s \leq n$) nöqtələrin

$$x_k = (x_{k,1}, \dots, x_{k,n_k}) \in E_{n_k} \quad (k = 1, 2, \dots, s),$$

dəyişənlər külliyyətinə görə

$$f = f(x) \tag{1}$$

diferensiallanan funksiyalar üçün

$$B_{p,\theta}^{<r>}(G; s) \tag{2}$$

fəzaları öyrənilir.

Koordinatları

$$\sigma_k = (\sigma_{k,1}, \dots, \sigma_{k,n_k}) \quad (k = 1, 2, \dots, s),$$

vektorlar olan $\sigma = (\sigma_1; \dots; \sigma_s)$ vektoru, (2) fəzasının “hamarlıq göstəricisinə” uyğun halında, yəni koordinatları

$$\sigma_k = \frac{1}{r_k} = \left(\frac{1}{r_{k,1}}; \dots; \frac{1}{r_{k,n_k}} \right) \quad (k = 1, 2, \dots, s)$$

vektorlar olan

$$\sigma = \frac{1}{r} = \left(\frac{1}{r_1}; \dots; \frac{1}{r_s} \right)$$

vektorlar üçün bütün E_n -də təyin olunan, $G \subset E_n$ oblastında uyğun (1) funksiyası ilə üst-üstə düşən

$$B_{p,\theta}^{<r>}(E_n; s) \tag{3}$$

fəzasına daxil olan

$$\tilde{f} = \tilde{f}(x) \tag{4}$$

funksiyaları qurulur, hansılar ki,

$$\|\tilde{f}\|_{B_{p,\theta}^{<r>}(E_n; s)} \leq c \|f\|_{B_{p,\theta}^{<r>}(G; s)} \tag{5}$$

inteqral bərabərsizlikləri və

$$B_{p,\theta}^{<r>}(G; s) \subset B_{p,\theta}^{<r>}(E_n; s). \tag{6}$$

daxilolma tipləri ödəyir.

Qeyd edək ki, (2) fəzaları $s = 1$ halında məlum

$$H_p^{l_1, \dots, l_n}(G) \tag{7}$$

S.M.Nikolskinin fəzalarını ümumiləşdirən O.V.Besov, V.P.İlin və başqaların işlərində öyrənilən məlum

$$B_{p,\theta}^{l_1, \dots, l_n}(G) \quad (\text{harada } l_j = r_{1,j}; j = 1, 2, \dots, n) \tag{8}$$

fəzaları ilə üst-üstə düşür, $s = n$ halında isə (2) fəzaları, məlum

$$S_p^{l_1, \dots, l_n} H(G) \quad (9)$$

S.M.Nikolskinin fəzalarını ümumiləşdirən A.C.Cəbrayilov, T.İ.Amanov və başqalarının işlərində təyin olunan və öyrənilən dominant qarışıq diferensiallanan fərqi ilə xarakterizə olunan diferensiallanan funksiyalar

$$S_{p, \theta}^{l_1, \dots, l_n} B(G) \left(l_j = r_j, j; j = 1, 2, \dots, n \right) \quad (10)$$

fəzaları ilə üst-üstə düşür.

Təqdim olunan teoremlər, məsələn (5), (6) tipli teoremlər, O.V.Besov və V.P.İlyin tərəfindən isbat olunmuş (7), (8) fəzalarına, həmçinin A.C.Cəbrayilovun və başqalarının işlərində isbat olunmuş (9), (10) fəzalarına daxil olan $G \subset E_n$ oblastın sərhədini keçən funksiyaların davamı haqqında teoremlərin nəticələrini özündə saxlayır.

(2) fəzalarına daxil olan $G \subset E_n$ oblastın sərhədindən çıxan funksiyaların davamı haqqında əsas teoremlərin isbat üsulu, A.C.Cəbrayilovun işlərində təqdim olunan $x \in E_n$ nöqtələrində funksiyaların yeni inteqral göstərişinə əsaslanan inteqral göstərişi üsuludur.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Həcər Hüseynova

Azərbaycanda lüğətçiliyin inkişafı: Məhəmməd Naxçıvaninin
«Sıhah Əl-Furs» lüğəti 7

Ziyafət Bayramova, Nemət Məmmədov

BMT proqramları çərçivəsində eko-idmanın inkişaf
prioritetlərinin təhlili 10

İradə Kərimova

Zoonim mənşəli coğrafi adların leksik-semantik izahı 14

Sevinc Sadıqova

XI-XIV əsrlər şərq filoloqlarının əsərlərində oğuz sözləri 17

Məsmə İsmayılova

Dialoqlarda yarımçıq cümlələrin işlədilməsi 21

Məhrux Dövlətzadə

Azərbaycan maarifçi-realist nəsrində (1890-1920-ci illər)
bədiî mətn həqiqətləri və islam dünyagörüşü məsələləri 25

Elçin Osmanov

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kiçik və orta sahibkarlığın
formalaşdırılması və inkişaf istiqamətləri 29

Lalə Qarayeva

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunun siyasi və regional
inteqrasiyası 33

Rəna Süleymanova

Sosial və mədəni intellektual yanaşmaların dilin inkişafına
təsiri 37

Simnar Əlizadə	
Bitkin tabeli mürəkkəb cümlələrdə semantika və informasiya münasibəti	41
Rauf Qurbanov	
Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşlərinin Azərbaycanın regional strategiyalarına və Rusiya ilə əlaqələrinə təsiri	45
Fatma Əliyeva	
Dilimizdə işlədilən yabançı sözlər	49
Arzu Hüseynli	
Language preservation: efforts and cultural significance of endangered languages	53
Həsən Əliyev	
Sanitar mədəniyyətin sağlamlığın qorunmasında əhəmiyyəti	57
Sevda Ağayeva	
İngilis dilində alınmalar	61
Gülzar Muxtarzadə	
Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərində valideyn və övlad münasibətləri	65
Sübhənə Xudaverdiyeva	
Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu	70
Gülşən Abbasova	
Ölkədə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin idarə edilməsinin qiymətləndirilməsi istiqamətləri	73

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Məhbubə Əzizova

Adenomiozun müxtəlif formaları olan qadınların reproduktiv anamnezin xüsusiyyətləri 80

Elnurə Səfərova, Zərifə İsmayılova

Bostan və tərəvəz bitkilərinin (Lənkəran bölgəsində) zərərvericilərinin öyrənilməsində tədqiqat metodları 84

İsbi Babaxanov

İşemik insult keçirmiş xəstələrdə hemostatik və hemoreoloji göstəricilər 88

Qumru Balaxanova, Zöhrə Məmmədova

Ekoloji təhsilin biologiya dərslərində tətbiqi və şagirdlərin ekosistemlərə yönəlik yanaşmalarının inkişafı 91

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Mətanət Sadıxova

Əkin maşınlarının konstruksiyalarının təkmilləşdirilməsi 95

Elgün Tağızadə

Müasir dövrdə ETT ilə aktuallaşan dövlət idarəetmə sistemləri: alqokratiya modellərinə giriş 100

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ
MATHEMATICAL AND MECHANICAL SCIENCES

Sürayyə İsayeva

Sinfini saxlamaqla $G \subset E_n$ oblastının sərhədindən kənar çıxan funksiyaların davamı haqqında teoremlər 106

İmzalandı: 05.02.2025
Onlayn çap: 08.02.2025
Kağız çapı: 08.02.2025
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 7 ç.v.
Sifariş: 12

“ZƏNGƏZURDA” Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

